

Estlandssvensk Eestirootslane

Nummer 1-2024

Eestirootslaste V laulu- ja tantsupidu
2024
Estlandssvenskarnas V säng- och dansfest

Lähemalt ja kaugemalt

Från när och fjärran

Laupäev **6.07.2024** Haapsalu piiskopilinnus
Lördag Hapsals biskopsborg

Maailma suurim talharpa-orkester
Öle 600 tantsija
Världens största talharps-orkester
Estnisk-svensk-finsk blandad kör
Eesti-Rootsi-Soome ühendkoor
Über 600 dansare

Ansambel "Strand...Rand" laulikusüit
Ansambel "Strand...Rand" visboksivit

EESTI RAHMVAOLUKULTUURI KESKUS
EESTI KULTUURKAPITAL
Swedish-Estonian Cultural Centre
Swedish-Estonian Cultural Centre
Aiboland
KORRALDADAJA / ARRANGÖRARE: Eestirootslaste Kultuurivõimevõrk / Estlandssvenskarnas Kulturförvaltning
www.eestirootslane.ee

Estlandssvenskarnas V säng- och dansfest 6 juli
Eestirootslaste V laulu- ja tantsupidu 6. juulil

Estlandssvensk/Eestirootslane

Utgiven av Estlandssvenskarnas Kulturförvaltning
 Väljaandja Eestirootslaste Kultuuriomavalitsus
 Aibolands Museum / Rannarootsi muuseum
 Sadama 31/32, 90502 Haapsalu
 Tel: +372 53 49 53 68
 E-post: info@eestirootslane.ee
 Hemsida/Koduleht: www.eestirootslane.ee
 Bank/Pank: Swedbank EE462200221043163932
 Eestirootslaste Kultuuriomavalitsuse sihtasutus

Ansvarig utgivare/Vastutav väljaandja:
Elna Siimberg
 Redaktion/Toimetus:
Ingegerd Lindström, redaktör, Jana Stahl
 Översättningar: *Ivar Rüütli, Ingegerd Lindström*
 Tryck/Trükikoda: *Trükikoda Auratrükk*

ISSN 2000-2416

Styrelsen i Estlandssvenskarnas Kulturförvaltning Eestirootslaste Kultuuriomavalitsuse juhatus

Estlandssvenskarnas
 Kulturförvaltnings
 ordförande Elna Siimberg

Eestirootslaste
 Kultuuriomavalitsuse
 esimees Elna Siimberg

Kulturförvaltningens
 styrelseordförande
 Jana Stahl

Omaavalitsuse juhatus
 esimees Jana Stahl

Estlandssvenskarnas
 Kulturförvaltnings vice ordförande
 Ingegerd Lindström

Eestirootslaste
 Kultuuriomavalitsuse aseesimees
 Ingegerd Lindström

Vice ordförande i styrelsen
 Kairi-Liis Habicht

Omaavalitsuse juhatus
 aseesimees
 Kairi-Liis Habicht

Ledamöter i Kulturförvaltningen/Kultuuriomavalitsuse liikmed

Berit Nuka

Neeme Kari

Piret Miina Roberg

Kontakt med styrelsen/Juhatus e-posti aadressid
fornamn@eestirootslane.ee/eesnimi@eestirootslane.ee

Kontakt med redaktionen/Toimetuse e-posti aadressid
fornamn@eestirootslane.ee/eesnimi@eestirootslane.ee

INNEHÅLLSFÖRTECKNING / SISUKORD

Sid/lk 3	Jubilarer/Juubilarid
Sid/lk 4	Ledaren, <i>Elna Siimberg</i>
Sid/lk 4	80 år efter den stora flykten från Estland, <i>Ingegerd Lindström</i>
Sid/lk 5	Juhtkiri, <i>Jana Stahl</i>
Sid/lk 5	80 aastat suurpõgenemisest, <i>Ingegerd Lindström</i>
Sid/lk 6	Ormsö hembygdmuseum dubbelt prisat, <i>Claes Hemlin</i>
Sid/lk 6	Förslag till att titta och lyssna
Sid/lk 7	Vormsi talumuseum kahekordselt pärjatud, <i>Claes Hemlin</i>
Sid/lk 8	80 år sedan flykten, <i>Johannes Fulkan</i>
Sid/lk 8	80 aastat põgenemisest, <i>Johannes Fulkan</i>
Sid/lk 9	Hit med ”sagans vita skepp” och bort med Sovjets svarta ”Kilbdin”, <i>Manfred Ohlson</i>
Sid/lk 10	„ Valge laevaga” Rootsi ja Nõukogude musta „ Kilbdiniga” tagasi, <i>Manfred Ohlson</i>
Sid/lk 12	Barnhemmet i Villivalla, <i>Elna Siimberg</i>
Sid/lk 13	Vaeslastekodu Vilivallas, <i>Elna Siimberg</i>
Sid/lk 14	Runö 1944 – flykt och evakuering, <i>Leif Strömfeldt</i>
Sid/lk 16	Ruhnu 1944 – põgenemine ja evakueerimine, <i>Leif Strömfeldt</i>
Sid/lk 19	Rickul/Nucköbor i Karl XII:s armé, <i>Örjan Stahl</i>
Sid/lk 21	Riguldi ja Noarootsi talupojad Karl XII armees, <i>Örjan Stahl</i>
Sid/lk 23	Aibolands museum jubilerade, <i>Göran Hoppe</i>
Sid/lk 26	Estlandssvenskarnas sång- och dansfest i Hapsa, <i>Jana Stahl</i>
Sid/lk 27	Rannarootsi muuseum tähistas juubelit, <i>Göran Hoppe</i>
Sid/lk 30	Storfisket på Odensholm och Fiskebolaget Kalandus, <i>Lotta Odmar</i>
Sid/lk 31	Eestirootslaste laulu- ja tantsupidu, <i>Jana Stahl</i>
Sid/lk 32	Suurkalastus Osmussaarel ja kalafirma Kalandus, <i>Lotta Odmar</i>
Sid/lk 34	Den fria femdagarsrepubliken, <i>Lennart Ekman</i>
Sid/lk 37	Viis päeva vaba riiki, <i>Lennart Ekman</i>

Jubilarer juni 2024–december 2024 Juubilarid juuni 2024–detsember 2024

100

Armilde Zessi Mickelin 6 augusti

95

Maria Ingeborg Gilbert 26 augusti

90

Margit-Karin Rosen Norlin 20 december

75

Mare Miller 11 juli

Iris Haljand 3 augusti

Andrus Helenurm 22 september

Ene Smõslova 23 oktober

Ester Linnea Lingevall Gillvik 21 november

Inga Kiro tarp 16 december

Ervin Liebert 26 december

70

Eha Salus 8 oktober

Ing-Marie Holm 19 november

65

Aare Kalm 4 juli

Ingrid Soans 15 juli

Inge Pillai 21 juli

Mare Lillepuu 3 augusti

Alar Johan Rudolf Olljum 30 oktober

60

Alf Mikael Johansson 10 augusti

Kristiina Brodén 3 december

Thomas Richard Malmström 6 december

Meinart Mihkelsaar 7 december

*Elna Siimberg, ordförande
Estlandssvenskarnas Kultur-
förvaltning*

Ledaren

Bästa läsare, ni som är intresserade av det estlandssvenska kulturarvet, framför er har ni en tidning som ger en överblick över historien, vad som händer i svenskbygderna samt händelser som kommer att ske i framtiden. Vi kommer att försöka erbjuda allt detta i framtiden. Tidningen Estlandssvensk fyller

15 år i år. Den första tidningen gavs ut 2009, då SOV firade sitt hundraårsjubileum. Målet var att ge ut tidningen två gånger om året och det har mestadels varit framgångsrikt hittills. Kulturförvaltningen vill tacka tidningens mångåriga redaktörer – Ingegerd Lindström och Margareta Hammerman. Vi tackar översättarna av artiklarna, Ivar Rүүtli, Linus Ganman, Ingegerd Lindström m.fl. Vi vill också tacka alla som har bidragit till tidningen. Alla nummer av tidningen finns att läsa på kulturförvaltningens hemsida www.eestirootslane.ee/eestirootslane/. Dessutom ger vi ut en papperstidning, för det är vad en del läsare har efterfrågat. Kulturförvaltningen ser tidningen som en viktig informationskanal mellan organisationen och de estlandssvenskar som är registrerade på minoritetslistan.

Vi har genom åren anpassat synen på organisationens karaktär och mål, men det är något som alltid kommer att binda samman kulturförvaltningen och folket, och det är intresset för vårt eget kulturarv och det är det som avgör vår framtid. Så länge vi är intresserade av vår kultur kommer vi inte att bli en ”förlorad folkspillra”. På Estlandssvenskarnas 5:e sång- och dansfest, ”Från när och fjärran”, är det möjligt att söka svar på frågan om vi fortfarande är svenskar efter så lång tid, eftersom det är ett känslomässigt och väldigt personligt sökande. Vi ses den 6 juli i Haapsalu!

80 år efter den stora flykten från Estland

Ingegerd Lindström

I år är det 80 år sedan den stora flykten från Estland till Sverige för estlandssvenskarna. Den stora gruppen estlandssvenskar flyttades över till Sverige i stora båtar som till exempel Juhan, men många flydde i små, fullpackade båtar. De flesta av estlandssvenskarna klarade sin överfart med livet i behåll och många kom till Finland eller de finska småöarna och därifrån fick de hjälp att ta sig vidare till Sverige. Av cirka 8 000 svenskar i Estland flydde de flesta därifrån, då det stod klart att sovjets armé var på väg att åter komma in i Estland och ockupera landet. Det blev cirka 1 000 estlandssvenskar kvar i landet, en del hann inte fly, en del valde att stanna då deras man/far/son fortfarande var kvar i kriget någonstans.

En del av dem som kom till Sverige vågade inte stanna där utan fortsatte främst till Kanada och USA.

I år kommer man att minnas flykten genom olika evenemang. De estlandssvenska föreningarna i Sverige planerar också något evenemang till hösten. Detta kommer att ske på Sjöhistoriska museet i Stockholm under en helg där också sverigeesterna kommer att delta. Det blir presentation av de olika föreningarna, en muntlig berättelse om Aibotapeten, som hänger kvar på museet sedan förra året.

Flera seminarier planeras också under de två dagarna.

På Aibolands museum planeras två olika evenemang för att minnas flykten 1944. Dels genom ett

seminarium på Aibolands museum den 12 juli där man sätter fokus på kvinnornas upplevelse av flykten. Hur upplevde kvinnorna att behöva fly och lämna allt bakom sig. Hur kändes det att behöva fly med små barn. Tyvärr ser vi en upprepning av den situationen nu då många ukrainska kvinnor flyr sitt land, från krig och terror, med sina barn.

I höst i september kommer man åter att minnas flykten på Aibolands museum genom ett minnesevenemang med bland annat musiker från Runö.

Har du egna minnen av flykten är vi tacksamma om du vill dela med dig till oss! Skicka din berättelse till: ingegeerd@eestirootslane.ee

Jana Stahl
Omaavalitsuse juhatuse esimees

Juhtkiri

Hea lugeja, kes sa tunned huvi rannarootslaste kultuuripärandi vastu, sinu ees on ajakiri, mis pakub ülevaadet nii ajaloo, rannarootsi asualadel toimuvast kui ka sündmustest, mis toimuvad tulevikus. Püüame seda kõike pakkuda ka edaspidi. Ajakirjal „Eestirootslane” saab sellel aastal täis 15 ilmumisaastat. Ajakirja esimene

number ilmus 2009. aastal, kui SOV tähistas sajandat juubelit. Eesmärk oli ajakirja välja anda kaks korda aastas ja valdavalt on see ka õnnestunud. Kultuuriomavalitsus soovib tänada ajakirja kauaaegseid toimetajaid – kujundajaid Ingegerd Lindströmi ja Margareta Hammermani. Oleme tänulikud ajakirja artiklite tõlkijatele Ivar Rüttille, Linus Ganmanile, Ingegerd Lindströmile ja teistele. Samamoodi soovime tänada kõiki, kes on teinud ajakirjale kaastööd. Kõiki ajakirja numbreid saab lugeda kultuuriomavalitsuse kodulehelt www.eestirootslane.ee/eestirootslane. Lisaks postitame paberajakirja, sest sellisel on osa lugejaid soovinud. Kultuuriomavalitsus peab ajakirja oluliseks infokanaliks organisatsiooni ja rahvusnimekirja registreerunud eestirootslaste vahel.

Aastate jooksul oleme kohandanud vaadet organisatsiooni ole-

musele ja eesmärkidele, kuid on midagi, mis jääb alati siduma kultuuriomavalitsust ja inimesi ja see on huvi iseenda kultuuripärandi vastu ja see on see, mis määrab meie tuleviku. Niikaua, kuni meil on huvi oma kultuuri vastu, ei saa meist „kadunud rahvakildu”. 1933. aastal Haapsalu piiskopilinnuses toimunud laulupeo ehk *sångfesti* proloogis, mis sai uuesti ette loetud 2016. aasta laulu- ja tantsupeol, on rida: „Tõuske, nüüd viisid tuliseil tiivul, veel oleme rootslased aegade viivul!” (avaldatud ajakirjas „Kustbon” 28.06.1933). Eestirootslaste V laulu- ja tantsupeol „Lähemalt ja kaugemalt” on võimalik tunnetada viiside jõudu ja otsida vastust küsimusele, kas oleme veel rootslased aegade viivul, sest see on tunnetuslik ja väga isiklik otsing. Kohtume 6. juulil Haapsalus!

80 aastat suurpõgenemisest

Ingegerd Lindström

Tänavu möödub 80 aastat eestirootslaste suurpõgenemisest. Suur hulk eestirootslasi asustati ümber suurtel laevadel nagu näiteks „Juhan“, ent paljud põgenesid ka väikestes, ülerahvastatud paatides. Enamik jõudis eluga kohale ja paljud saabusid Soome või sealsetele väikesaartele, kust neil aidati Rootsi edasi liikuda. Suurem osa umbes 8000 Eesti rootslasest põgenes, kui Eesti oli taas Nõukogude armee kätte langemas. Eestisse jäi umbes 1000 rootslast. Osa jäi põgenemisega hiljaks, osa otsustas maha jääda, kuna nende mehed/isad/pojad olid endiselt kusagil sõjaväljal.

Osa ümberasunutest liikus Rootsist edasi, peamiselt Kanadasse ja USA-sse.

Tänavu mälestatakse põgenemist mitmesuguste üritustega. Eestirootslaste ühingud Rootsisis planeerivad mälestusüritust sügiseks. See toimub ühel nädalavahele Stockholmi meremuuseumis, millel osalevad ka rootsieestlased. Erinevad ühingud tutvustavad enda tegemisi, tutvustatakse ka Rannavaipa, mis on muuseumis eksponeeritud juba eelmisest aastast. Kahe päeva jooksul on planeeritud mitmeid seminare.

Rannarootsi muuseumis meenutatakse 1944. aasta põgenemist kahe üritusega. 12. juulil toimub seminar, millel keskendutakse naiste läbielamistele põgenemisel. Kuidas kogesid naised põgenemist ja kõige mahajätmist? Kuidas kogeti põgenemist väikeste lastega?

Paraku näeme nüüd, kus koos lastega põgenevad oma maalt sõja ja terrori eest paljud Ukraina naised, olukorra kordumist.

Sügisel, 21. septembril meenutatakse põgenemist mälestusüritusega, millel osalevad ka Ruhnu muusikud.

Kui mäletad midagi põgenemisest, siis jaga seda lahkesti meiega! Saada oma lugu aadressil: ingegerd@eestirootslane.ee

Ormsö hembygdsmuseum dubbelt prisat

Claes Hemlin

Hösten 2023 fick Ormsö Hembygdsförening oväntat ett brev som meddelade att den tilldelats Kungl. Gustav Adolfs akademien för svensk folkkulturs pedagogiska pris ur Anders Diös fond för svensk hembygdsvetenskap med motiveringen ”för den enastående insatsen inom föreningen som förvandlat Pearsgården i Sviby till en väl fungerande hembygdsgård som berättar om den svenska befolkningen på Ormsö”. Priset innebar förutom ett stort erkännande av det arbete som utförts också att föreningen fick 50 000 kronor.

Kungl. Gustav Adolfs akademien för svensk folkkultur grundades 1932 och ska som namnet säger ägna sig åt svensk folkkultur och åt att stödja forskning kring denna. Föreningen har även tidigare visat stort intresse för den estlandssvenska kulturen. Denna gång föregicks beslutet om att tilldela hembygdsgården på Ormsö detta pris av att en delegation från akademien besökte

Estland under sommaren 2023 och då även besökte hembygdsgården i Sviby. Där fick de en guidad visning av Marju Tamm, som också bjöd på talharpespel. Delegationen uppskattade såväl detta som museet och vad det kunde berätta till den grad att de beslöt att dela ut detta pris för arbetet med museet.

Det råder ingen tvekan om att det är stort att få ett pris som detta, men att få det av Kungl. Gustav Adolfs akademien för svensk folkkultur efter att de själva besökt museet är verkligen något att vara stolt över. I den grupp som besökte museet ingår personer med mycket stor erfarenhet och kompetens av att bedöma likartade institutioner. Att de fastnade för att belöna just denna är alltså ett mycket stort erkännande.

Museirätten

I februari i år var det dags igen. Ormsö hembygdsmuseum tilldelades då priset Museirätten för

det mest besöksvänliga museet i Estland 2023 av Estonian Business and Innovation Agency. De skrev i sin motivering: ”Vi gjorde i år ett val utifrån område och kulturell rikedom. Då det gäller årets pristagare kan man säga att, i turisternas ögon, är det museets läge – det ligger på en ö på avstånd från stora centra. För människorna på själva ön är det mer än vården av historia och arv. Denna lilla fina minnesinstitution är dedikerad till att bevara lokal kultur och historia. På sommaren fungerar den även som bygdegård. Utöver de autentiskt renoverade byggnaderna med halmtak, vardagsföremål och utställningar, finns det anledning att besöka detta museum för talharpekonserter, firandet av Olofsdagen, workshops och barnmorgnar samt möjligheten att pröva på den traditionella rökbastun går att boka.”

Förutom äran och erkännandet innehöll detta pris en prissumma på 1500 Euro.

Det är naturligtvis en stor glädje för mig och för alla andra som arbetar med hembygdsföreningarna på Ormsö och med hembygdsgården att få ta del av den uppskattning som dessa två priser innebär. Men vi glömmer inte alla dem som före oss under många år lagt ner ett enormt arbete på att skaffa hembygdsgården, fylla den med innehåll, att utveckla och underhålla den. Till dem skickar vi och alla som liksom oss har möjligheten att njuta av allt det museet idag har att erbjuda vårt varma tack och vår stora uppskattning.

Förslag till att titta och lyssna

Förslag 1.

Dottern bakom järnridån

Finns numera att se på *kunskapskanalen.se*. Sök där efter ”Dottern bakom järnridån”.

Bröderna Erik Forslund och Nicholas Parts film berättar om deras mamma och hur hon som 14-åring kom till Sverige. En berättelse om ett barn, som på grund av krig och flykt skiljs från sina föräldrar, men som långt senare återförenas med dem. Hon föddes i Estland och växte upp bakom järnridån under 1940- och 50-talen. Hennes föräldrar flydde till Sverige under andra världskriget, men hon kom själv på avvägar under flykten och hamnade till sist åter i Estland, som nu ockuperats av Sovjetunionen.

Förslag tv2:

Radioprogrammet om estlandssvenska dialekter. Ett initierat och intressant program om de estlandssvenska dialekterna. Där nämns bland annat nokasvensk och dialekt från Rickul. Finns på P1 Sveriges radio. Länk till programmet: <https://sverigesradio.se/avsnitt/estlandssvenskan-spraket-som-nastan-har-forsvunnit>

Vormsi talumuuseum kahekordselt pärjatud

Claes Hemlin

2023. aasta sügisel saabus Vormsi Kodukandiühingule ootamatult kiri, milles teatati, et Rootsi rahvakultuuri Kuninglik Gustav Adolfi Akadeemia on Anders Diösi Rootsi kodukandiuurimise fondist eraldanud ühingule pedagoogikaauhinna „silmapaistva panuse eest Sviby Pears-talu muutmisel hästitoimivaks talumuuseumiks, mis jutustab Vormsi rootsi elanikkonna lugu“. Lisaks kõrgele tunnustusele tehtud töö eest sisaldas auhind ka ühingu- le eraldatud 50 000 Rootsi krooni.

Rootsi rahvakultuuri Kuninglik Gustav Adolfi Akadeemia asutati 1932. aastal ja tegeleb, nagu nimigi ütleb, Rootsi rahvakultuuri uurimise ja selle toetamisega. Ühing on eestirootslaste kultuuri suhtes suurt huvi ilmutanud ka varem. Seekordsele otsusele määrata see auhind Vormsil talumuuseumile eelnes akadeemia delegatsiooni

visiit Eestisse 2023. aasta suvel, mille käigus külastati Sviby talumuuseumi. Seal tutvustas neile muuseumi Marju Tamm, kes mängis ka hiiukannelt. Delegatsioon hindas muuseumi pakutavat nii kõrgelt, et muuseumi tööd otsustati tunnustada auhinnaga.

Sellise auhinna saamine on kahtlemata suurepärase. Eriti uhke tuleb aga olla selle üle, et auhind saadi Rootsi rahvakultuuri Kuninglikult Gustav Adolfi Akadeemialt pärast seda, kui Akadeemia esindajad olid muuseumis käinud. Muuseumi külastanud rühmas on inimesi, kellel on sarnaste asutuste hindamisel suuri kogemusi ja teadmisi. Asjaolu, et premeerida otsustati just Vormsit, on seega väga suur tunnustus.

Rotilõks

Tänavu veebruaris oli jälle aeg. Siis pälvis Vormsi talumuuseum

kui 2023. aasta kõige külastaja-sõbralikum muuseum Ettevõtluse ja Innovatsiooni Sihtasutuse turismiosakonna 2023. aasta eriauhinna „Rotilõks“. Põhjenduses mainiti: „Lähtusime sel aastal oma valikus piirkonnast ja kultuurilisest mitmekesisusest. Saarelisus ja kaugus keskustest lisab turistide silmis Vormsi talumuuseumile kindlasti võlu, ent saare enda inimeste jaoks on ta enam kui kultuuri- ja ajaloopärandi hoidja – väikeses kogukonnas omandab muuseum laiema mõõtme ja tähenduse. Ühelt poolt on see väike, aga tubli mäluasutus pühendunud vormsirootslaste kultuuri ja eluolu tutvustamisele, teisalt aga toimetab suviti kogukonnakeskusena. Autentselt renoveeritud rookatusega hoonete, rannarootslaste kultuurile omaste tarbeesemete ja näitustegevuse kõrval annavad muuseumi külastamiseks põhjust suvised talharpa ehk hiiu kandle kontserdid, olavipäeva tähistamine, õpitoad, lastehommikud ja võimalus vaadata ehtsat töötavat suitsusauna.“

Au ja tunnustusega kaasnes 1500 euro suurune preemia.

Osasaamine tunnustusest, mida need kaks auhinda endast kujutavad, on mulle ja kõigile teistele, kes tegelevad Vormsi kodukandiühingute ja talumuuseumiga, loomulikult suur rõõm. Samas ei saa me unustada ka kõiki neid, kes on teinud aastate jooksul enne meid tohutult tööd talumuuseumi loomise, selle sisustamise, arendamise ja ülalpidamise nimel. Neile ja kõigile teistele, kellel nagu meilgi on võimalus nautida kõike seda, mida muuseum täna pakub, meie soojad tänusõnad ja sügav lugupidamine.

Vormsi talumuuseum. Foto: Egon Erkmann

80 år sedan flykten

Johannes Fulkan (2.12.1891 i Vip-pal – 29.9.1967 Häverö).

Han var född i en svenskspråkig familj ”till Kiver Smens i Lilh-Kivra” i Vippal. Redan som 16-årig gick han till sjöss. Det dröjde inte länge förrän han själv blev ägare till skutor som idkade handel på de baltiska hamnarna och på Finland och Sverige. Hans ”Veeroos” t.ex. kunde lasta 800 tunnor potatis. 1941, innan tyskarna hann ockupera landet, beordrade ryssarna honom att segla sin tvåmastare ”Aade” över till Hangö – på släp. Fulkan invände då att båten var för gammal och att den inte tålde sjöarna och påfrestningarna vid segling på släp. Han sade sig emellertid vara villig

att själv segla båten över till Hangö. Det fick han. Under nattens mörker vände han om och kom i lä mellan Rågöarna in i någon av vikarna.

Det var i slutet av september 1944. Enskilda och folk i grupper kom ut till kusten för att finna möjligheter till räddning undan krig och elände. Fulkan stod länge i valet och kvalet. Men så fattade han beslut: klockan 6 på eftermiddagen 22 september hissade han segel på ”Aade” och lyfte ankar utanför ”Lihl-Kivra” i Vippal. Färden mot friheten gick i rykande storm, men på förmiddagen den 24 september nådde man ön Fejan vid Söderarm. Så hade Fulkan genom beslutsamhet och gott sjömanskap räddat 132

Johannes Fulkan ombord på sin skuta ”Aade”, 1944. Skutan ”Aade” kom till Fejan den 24 september 1944.

Johannes Fulkan „Aade” pardal, 1944. Purjekas „Aade” saabus Fejani saarele 24. septembril 1944.

personer till ett nytt liv. Sagans vita skepp var ett symboliskt namn för ”Aade”.

Senare krävde Sovjet alla ”sina” båtar tillbaka och på det viset fördes också ”Aade” året 1945 bort från Sverige.

I Sverige var Johannes Fulkan bosatt i Trästa i Häverö kommun. I början av hans vistelse där brann gården ner och han miste allt. Men han började om igen! En ny hård prövning drabbade honom, när hans maka blev förlamad, men inte heller detta kunde göra slut på hans viljekraft och optimism för framtiden.

Johannes var ingen man av höga later. Han lyssnade till vad man hade att säga.

80 aastat põgenemisest

Johannes Fulkan (2. detsember 1891 Vihterpalu – 29. september 1967 Häverö, Rootsi).

Ta sündis Vihterpalus Väike-Kibus Kiver Smens-talus rootsikeelses perekonnas. Juba 16-aastaselt hakkas ta merd sõitma. Üsna pea sai temast Balti sadamates ning Soomes ja Rootsis kauplevate laevade omanik. Tema „Veeroos” võis näiteks peale võtta 800 tünni kartulit. 1941. aastal, enne Saksa okupatsiooni, andsid venelased talle korralduse viia oma kahemas-tiline „Aade” Hankoosse – slepis. Fulkan väitis vastu, et laev on liiga vana ega pea slepis vedades merele ja vintsutustele vastu. Samas oli

ta valmis ise laevaga Hankoosse purjetama. Seda talle ka lubati. Ööpimeduses keeras ta otsa ümber ja läks Pakri saarte vahele tuulevarju.

See oli 1944. aasta septembri lõpus. Randa tuli üksikisikuid ja inimeste rühmi, kes otsisid võimalusi sõjast ja viletsusest pääsemiseks. Fulkan oli pikka aega kahevahel. Siis tegi ta otsuse: 22. septembri õhtul kell kuus heiskas ta Vihterpalus Väike-Kibru all purjed ja hiivas ankru. Sõit vabaduse poole kulges raevukas tormis, kuid 24. septembri ennelõunal jõuti Söderarmi lähedale Fejani saarele. Nii oli Fulkan oma otsustavuse ja heade meresõiduuskuste abil

päästnud uuele elule 132 inimest. „Aade” sümboolseks nimeks oli muinasjutust pärit valge laev.

Hiljem nõudis Nõukogude Liit kõik „oma” laevad tagasi ja nii viidi 1945. aastal Rootsist minema ka „Aade”.

Rootsis elas Johannes Fulkan Häverö vallas Trästas. Sealelamise alguses põles talu maha ja ta kaotas kõik. Kuid ta alustas uuesti! Uus ränk katsumus saabus abikaasa halvatuks jäämisega, kuid tema tahtejõudu ja tulevikuusku ei murdnud seegi.

Johannes ei olnud üleolev mees. Ta kuulas, mida talle öeldi.

Hit med ”sagans vita skepp” och bort med Sovjets svarta ”Kilbdin”

Manfred Ohlson

*Utdrag ur Kustbon juni 1968:2
från en längre artikel.*

Stockholmseskadern av svenska flottan lämnade sin bas vid Kvarnudden i Gräddö någon gång av de första dagarna i september 1945. Ett par dagar därefter besökte jag en löjtnant Ekman, som hade stannat kvar i byn en tid efter eskaderns avgång. Det var på aftonen den 6 september. Plötsligt skar en vis-selsignal från en ångare genom luften. ”Nu är ryssen här”, sade jag, ”det är jag alldeles säker på. ”Det kan jag väl inte tro”, menade löjtnanten. Jag bad honom följa med i min roddbåt. Alldeles nedanför bostad hade tre fartyg ankrat. Vi rodde under valvet på den största, en svart 600-tonnare. På aktern läste vi KILBDIN, Leningrad, målat med ryska bokstäver. Nu hade alltså ryssarna kommit hit för att hämta estländarnas båtar ... Men ännu längre skulle det gå: nästa gång gällde det människor.

Ett av de tre fartygen som hade ankrat vid Kvarnudden var en beskjuten och bombskadad estnisk tremastskonare, vilken hade hämtats från ett annat håll. Den hade ett stort hål i babords bog. Stormasten var borta och bogsprötet var avbrutet. Ryska flygplan hade släppt bomber ned på de flyende som dock uppnådde svensk hamn. Men nu skulle bland mängden av fartyg, inalles omkring 700, även denna skonare och ”Aade” föras tillbaka till det sovjetockuperade Baltikum.

Nog hade man väl kunnat vänta, att något fartyg ur vår flotta skulle ha beordrats att bevaka ryssarnas förehavanden vid vår kust, men

detta skedde ej. Den enda myndighetsperson som höll ett öga på främlingarna var tullöveruppsynsmannen Lindström från Furusund. Alla representanter för vårt marina försvar var som bortblåsta.

På fredagen tog man itu med båtarna. Det gick undan med utskjutningen, som leddes av Sergei S. Mosias, ingenjör, sjöfartsmästare i U.S.R.R. Jag kunde växla några ord med denna fartygsinspektör och hans medhjälpare, ett tjugotal unga män från Sibirien. Tyvärr kunde jag inte ryska utan måste använda deras ärkefiendes språk – så gott det gick. En annan arbetsförman, Pedro Vasilij, en käck ung löjtnant men kanske något oförvägen, råkade komma med högra benet under en av rullstockarna, när en båt gick i vattnet. Benet bröts av på två ställen. Jag sprang och skaffade bil till Norrtälje lasarett. Herr Mosias tackade mig artig och gav mig sitt visitkort. Det blev flera veckors sjukhusvistelse för den unge löjtnanten.

Båtarna lastades in vid Gräddö brygga. En av de tre ryska båtarna var en bogserbåt under befäl av en kommandörkapten. Denne var också en mycket ung man. Mycket väl underrättad var han tydligen, ty han begav sig med sin båt till Räfsnäs utan lots. Där låg också några flyktningbåtar uppdragna på stranden nedanför Lindgrens affär. Byborna blev förskräckta när sovjetflaggan utan förebud dök upp. Båtarna sköts hastigt ut och togs under bogsering till Gräddö. En av dem var emellertid gisten som ett såll och sjönk utanför Brännäset. Ett masonitroder, sannolikt från en

av dessa båtar, bärgade jag nära det angivna stället.

På lördagseftermiddagen var man färdig med lastningen. Därefter avseglade ryssarna till Björnö, där de också skulle hämta båtar. Man trodde, att främlingarna skulle stanna i Norrtäljeviken under söndagen – men ryssarna firar ju inte söndag. På söndagsmorgonen gick jag ned till sjön, där jag hade sikt ut mot Tyvösvalget. Då fick jag se ”Kilbdin” med den bombskadade skonaren på släp norr om Tyvö. Det var efter allt att döma fråga om en rekognoscering, ty vägen runtom nämnda ö och Gislingö var ingen tillåten farled; den tillåtna gick väster om Tjockö till Söderarmsleden. Den ryske befälhavaren kände tydligen väl till våra vatten. Fick skonaren följa med, för svenskarna skulle tro, att man var ute för att samla upp estniska båtar? Ingen tullbåt eller örlogsman var utkommanderad för att hålla ett öga på främlingarna. Man kan ju fråga sig vad som skulle ha skett om svenska fartyg hade gjort liknande turer på den ryska sidan.

En farkost glömde eller avstod ryssarna från att kräva. Det var ”Charme” som låg på fyrplatsen Svenskhögarna. Denna ursprungligen svenska båt hade en intressant historia. Den såldes nämligen först från Sverige till Finland. Därifrån avyttrades den till Estland. Med 23 flyktingar återkom den till Sverige. På klippan vid Storöns hamn låg den i många år, tills den slutligen såldes till en av fyrpersonalen för 25 kronor och blev upphuggen till ved.

Men en annan båt, ägd av en gräddöbo, höll på att åka med till Ryssland. Det var en roddbåt, en s.k. rundbording, som råkade ligga i närheten av estländarnas. Det var med knapp nöd som ägaren kunde övertyga ryssarna, att det var hans båt. Annars fanns det svenskar som i sin oskuld trodde, att de 30 000

flyktingarna hade tagit med sig alla farkoster från den Baltiska kusten, så att ryssarna inte hade några för sina behov och därför måste hämta dem tillbaka. Från trovärdigt håll har berättats, att de beslagtagna båtarna fick ligga kvar och ruttna på land i de erövrade länderna.

*Sovjetisk bogserbåt hämtar flyktbåtar
B112088-12 SOV:s arkiv*

„Valge laevaga“ Rootsi ja Nõukogude musta „Kilbdiniga“ tagasi

Manfred Ohlson

Kustbon, juuni 1968

Rootsi laevastiku Stockholmi eskaader lahkus oma Kvarnuddeni baasist Gräddö saarel kunagi 1945. aasta esimestel septembrikuu päevadel. Paar päeva hiljem käisin leitnant Ekmani juures, kes oli pärast eskaadri lahkumist mõneks ajaks külasse jäänud. See oli 6. septembri õhtul. Korraga läbistas õhku auriku vile. „Nüüd on venelane siin“, ütlesin, „olen selles täiesti kindel.“ „Ei usu“, arvas leitnant. Palusin tal aerupaadis kaasa tulla. Kohe elumaja kõrval oli ankrusse heitnud kolm laeva. Sõudsiime suurima, musta 600-tonnise laeva kaare alla. Ahtrile oli vene tähtedega kirjutatud KILBDIN, Leningrad. Niisiis olid venelased tulnud eestlaste paatide järele... Kuid see polnud veel kõik: järgmisel korral tuli ette võtta inimesed.

Üks kolmest Kvarnuddeni-le ankrusse jäänud laevast oli tabamuse saanud ja pommikahjustustega Eesti kolmemastiline kuunar, mis oli toodud mujalt. Selle pakpoordi vööris oli suur auk. Grootmast oli kadunud ja pükspriit murdunud. Venelaste lennukid olid põgenikke pommitanud, alus jõudis siiski Rootsi sadamasse. Kuid

nüüd tuli suure hulga, ühtekokku 700 laeva seas ka see kuunar ja „Aade“ okupeeritud Baltikumiga tagasi viia.

Küllap oleks võinud arvata, et mõnele meie laevastiku laevale antakse korraldus jälgida venelaste tegevust, kuid seda ei juhtunud. Ainus ametiisik, kes võrastel silma peal hoidis, oli tollinspektor Lindström Furusundist. Kõik meie merekaitse esindajad olid samahästi kui kadunud.

Reedel võeti laevad ette. Paatide vettelükkamine, mida juhtis nõukogude insener ja merekaru Sergei S. Mosias, kulges viperusteta. Vahtasin selle laevainspektori ja tema abiliste, umbes 20 Siberist pärit noore mehega mõne sõna. Vene keelt ma kahjuks ei osanud ja pidin kasutama nende põlisvaenlase keelt – niipalju kui võimalik. Teine töödejuhataja, Pedro Vassili, uljas ja veidi hulljulge noor leitnant, jäi ühe paadi vettelaskmisel paremat jalga pidi kolderstoki vahele. Luu murdus kahest kohast. Jooksin korraldama autot Norrtälje laatsaretti. Härra Mosias tänas mind viisakalt ja andis mulle oma visiitkaardi. Noor leitnant jäi haiglasse mitmeks nädalaks.

Laevad lastiti Gräddö sadamasillal. Üks kolmest venelaste laevast oli puksiirilaev, mida juhtis keegi komandörkapten. Too oli samuti väga noor mees. Nähtavasti oludega väga hästi kursis, sest sõitis ilma lootsita oma laevaga Räfnsäsi. Sinna, Lindgreni kaupluse alla randa oli veetud samuti paar põgenikepaati. Kui Nõukogude lipp ilma ette teatamata välja ilmus, haaras külaelanikke hirm. Paadid lükati kiiresti vette ja veeti puksiiris Gräddöle. Üks neist lekkis siiski kui sõel ja läks Brännäseti lähedal põhja. Tõin nimetatud koha lähedal välja tõenäoliselt ühest paadist pärineva masoniitaeru.

Laupäeva pärastlõunaks oli laadimine lõppenud. Seejärel lahkusid venelased Björnö saarele, kust tuli samuti paate kaasa võtta. Arvati, et võõrad jäävad pühapäevaks Norrtälje lahte – kuid venelased ju pühapäeva ei tähista. Läksin pühapäeva hommikul mere äärde, kust avanes vaade Tyvö kurgu poole. Siis nägin Tyvö saarest põhja pool „Kilbdinit“, pommikahjustusega kuunar slepis. Kõige järgi otsustades oli tegemist luureretkega, sest nimetatud saare ja Gislingö ümbruses sõita ei lubatud; lubatud

veetee kulges Tjockö saarest lääne pool Söderarmsledeni suunas. Venelaste komandör tundis meie vesi nähtavasti hästi. Kas kuunar võeti kaasa eesmärgiga tekitada rootslastes arusaam, et eesmärk oli koguda kokku eestlaste paadid? Võõrastel silma peal hoidma ei saadatud ühtegi tolli- ega sõjalaeva. Võib ju küsida, mis oleks juhtunud, kui Rootsi laev oleks teinud venelaste poolele samasuguseid retki.

S/S Odin

Ühe aluse väljanõudmise venelased kas unustasid või loobusid sellest. See oli „Charme”, mis asus Svenskhögarna majaka juures. See algselt Rootsi paat oli huvitava ajalooa. Nimelt müüdi see kõigepealt Soomest Rootsi. Sealt müüdi see edasi Eestisse. Ja naasis 23 põgenikuga Rootsi, lebas aastaid Storöni sadama kõrval kalju peal, kuni müüdi lõpuks 25 krooni eest ühele majaka töötajale ja lõhuti küttepudeks.

Kuid teine paat, mis kuulus ühele Gräddö elanikule, pidi veetama Venemaale. See oli aerupaat, mis juhtus asuma eestlaste paadi ligiduses. Omanik suutis venelastele hädavaevu selgeks teha, et tegemist on tema paadiga. Muidu oli rootslasi, kes arvasid oma õndsuses, et 30 000 põgenikku olid Baltikumi rannalt kõik oma alused kaasa võtnud, nii et venelastel polnud oma tarbeks enam midagi ja nad pidid seepärast neile järele tulema. Usaldusväärsest allikast on teada, et konfiskeeritud paadid jäeti valutatud riikides maale pehkima.

Eestirootslaste laulu- ja tantsupidu

Esimene Eestimaa rootslaste laulupidu ehk *Sångfest* toimus 1933. aastal Haapsalu piiskopilinnuses Cyrillus Kreegi juhendamisel, kes oli huvitatud nende laulupärandist ja oli ise helilooja. Järgmine pidu toimus 80 aastat hiljem. Nii sündis traditsioon ja igal kolmandal aastal kohtuvad koorid (alates aastast 2016 ka tantsijad eraldi tantsupeo osas) ja muusikud üle Eesti, et korraldada laulu- ja tantsupidu rannarootsi pärandist kantuna.

6. juulil kl. 12 toimub Eestirootslaste V laulu- ja tantsupidu „Lähemalt ja kaugemalt”, mille repertuaaris on pärandlaulud ja -tantsud koos teistelt rahvastelt laenatud loominguga, mis moderniseerub ajas ja eelmise sajandi alguskümnenditel said tuntuks rannarootsi asualadel. Haapsalu piiskopilinnuses saab kuulata

maailma suurima hiiu kandle ehk talharpa orkestri esitluses Vormsi leike. Ühendkoori moodustavad eestirootslased ja nende sõbrad Eestist, Rootsist ja Soomest. Ühtekokku on peol üle 400 koorilaulja, üle 600 rahvatantsija ja muusikuid ligikaudu sada.

KAVA

11.00 Laulu- ja tantsupeo palvus Haapsalu toomkirikus

11.30–12.00 Rongkäik

12.00–15.00 Eestirootslaste V laulu- ja tantsupidu „Lähemalt ja kaugemalt”. Peol tuleb esmakordselt ettekandmisele laulikusüit „Lähemalt ja kaugemalt”. Kavas on Vormsi leigid maailma suurima (meile teadaolevalt) talharpa ehk hiiu kandle orkestri esituses, koorilaulud eesti ja rootsi keeles. Võimalik on rõõmustada rannarootsi

ja Rootsi tantsuviiside ja -sammude üle, mida esitavad rahvatantsurühmad üle Eesti. Üritus on tasuta. Sellel korral on igapähe võimalus kaasa laulda, kui soetada endale laulikusüidi laulik ürituselt ostes või on laulud varasemast tuntud ning selliselt moodustub lauljatest ja publikust ühendkoor. Ja puhtast rõõmust on samuti võimalik tantsida piiskopilinnuse suurel õuel!

18.00 Klassikalise muusikakontsert Haapsalu toomkirikus. Klaveril Haapsalust pärit rannarootslane Hans Matthias Kari koos sõpradega Sibeliuse Akadeemiast. Üritus on tasuta.

Kogu üritust on võimalik toetada ostes toetajapileti Piletilevist <https://store.piletilevi.ee/public/et/event/430166/purchase/sector/81013>

Barnhemmet i Vilivalla

Elna Siimberg

Gustav Johann Magnus von Knorring, godsägare i Vippal, grundare av barnhemmet, föddes den 12 februari 1785, dog 2 oktober 1852. Knorring hade en dröm en natt. En man klev framför hans säng och gav honom en hel servis. Inskriptionen på varje kopp och föremål löd: ”Ta hand om de fattiga!” Knorring trodde på vad han hade blivit tillsagd i drömmen.

Godsägaren bestämde sig för att bygga ett hem för de fattiga på sin mark i Vilivalla. Knorring hade ingen brist på pengar, och redan nästa vecka satte han in 50 000 rubel på banken som grundkapital för barnhemmet, vilket gav en årlig ränta på cirka 2 000 rubel, vilket räckte för att täcka barnhemmets årliga kostnader. 1845 stod huset färdigt och barnhemmet startade sin verksamhet. Knorring ville ta in fattiga barn också men de andra godsägarnas röst stod fast vid att det bara skulle vara barn från medelklassen (hantverkare och lägre tjänstemän). I husreglerna stod det ”att barn från stad och landsbygd som tillhör statusen ”medelklass” och där antingen båda eller åtminstone en av deras föräldrar var döda, tas emot på hemmet. Antalet antagna barn var fastställt till 12, det kunde inte vara fler och inte färre småbarn. Antalet låg fast tills institutionen stängdes, men skillnaderna i barnens status definierades inte senare. I husreglerna stod det att ju yngre ett barn var som togs in på hemmet desto bättre, men att ta emot barn över tolv år var förbjudet. Barnen växte upp, de fick sin

utbildning på en sömnadsskola i Tallinn och den första platsen var klar. Därefter fick de inte vara kvar på barnhemmet. Hundra hemlösa skickades ut i livet. Skolan fungerade fram till 1914 och skickade under den tiden ut mer än hundra unga flickor i livet. Det fanns två pedagoger för tolv barn. Den ena bedrev undervisning, den andra var mer administrativ chef och även barnvakt. Dessutom inkluderades i personalen en vallpojke, en dräng och en kock.

1914 sjönk valutakursen och 50 000 rubel blev småpengar. Procentsatserna räckte inte längre. Skolan stängdes och började öka kapitalet genom insamlingar. Sedan kom revolutionen och pengarna försvann. Under den tyska ockupationen fanns en kort tid ett rehabiliteringshem för fallna kvinnor och under självständigheten ett barnhem som drevs av diakonissor. Diakonissorerna upprätthöll skolan på donationer, men de generösa hjärtana varade bara en kort tid och hemmet stängdes. I år fanns det ett dussintals barn på hemmet ”Kristlaste Oma-abi”.

Barnhemmet

Elevlistan 1896-1904

Allrysk räkning av folkskolor, 1911.

Källa: Rahvaleht, den 21 oktober 1936.

Vaelastekodu Vilivallas

Elna Siimberg

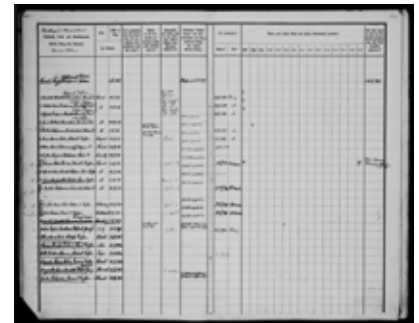
Gustav Johann Magnus von Knorring, Vihterpalu mõisnik, vaeslastekodu asutaja, sünd 12. veebruaril 1785. a., surnud 2 okt. 1852. a. Ühel ööl näinud Knorring unenäo. Keegi mees astunud tema voodi ette ja kinkinud talle serviisi lauanõusid. Igal tassil ja esemel seisnud kiri: „Hoolitse vaeslaste eest!“ Knorring jäi uskuma, mis talle oli unes öeldud. Mõisnik otsustas ehitada Vilivalda oma maa peale vaeslastekodu. Knorring ei tundnud rahapuudust ja juba järgmisel nädalal asetas ta pankka 50 000 rubla lastekodu põhikapitaliks, mis andis aastas umbes 2000 rubla intresse, millest jätkus vaeslastekodu iga-aastaste kulude katteks. Aastal 1845 sai maja valmis ja Vaeslastekodu alustab tegevust. Mõisnikkude enamuse hääl jäi peale. Kodukorda märgiti, „et kodusse võetakse lapsi linnast ja maalt, kes kuuluvad „antvärkide“ seisusse ja kellel kas mõlemad või vähemalt üks vanematest surnud. Vastuvõetavate laste arv määrati kindlaks 12 peale, ei rohkem ega vähem tohtinud kasvandikke olla. Arvu juure jäädi kuni asutuse sulgemiseni kindlaks, kuid laste seisuslikest vahedest ei peetud enam hiljem kinni. Kodukorras oli märgitud, et mida nooremalt laps kodusse tuuakse, seda parem, kuid üle kaheteistaastaste laste vastuvõtmine oli juba keelatud. Lapsed kasvatati üles, anti neile õmbuskooli haridus Tallinnas ja kuulati valmis esimene koht. Peale seda kasvandiku eest enam hoolt ei kantud. Sada kodutut saadetakse ellu. Kool töötas kuni 1914. aastani ja saatis

selle aja jooksul ellu üle saja noore tütarlapse. Kahe-teistkümmne lapse jaoks oli kaks kasvatajat. Üks oli õppetöö tarvis, teine oli rohkem administratiivjuhiks ja ka lastehoidjaks. Peale selle kuulunud teenijaskonna hulka karjapoiss, sulane ja kokk.

1914. aastal langes rahakurs ja 50 000 rubla muutus väikeseks rahaks. Protsentidest ei jätkunud enam. Kool suleti ja asuti korjanduse teel põhikapitali suurendamisele. Siis tuli revolutsioon ja rahad kadusid. Saksa okupatsiooni ajal oli siin lühemat aega langenud naiste parandusmaja ja iseseisvuse ajal diakonisside lastekodu. Diakonissid pidasid kooli ülal annetuste varal, kuid heldeid südameid jätkus vaid lühemaks ajaks ja kodu suleti. Tänavu oli „Kristlaste Oma-abi“ kodus umbes kümmekond last.

Lastekodu juures

Vaestekooli lapsed 1904

Allikas: Rahvaleht, 21. oktoobril 1936. a.

Ülevenemaaline ühepäevane algkoolide loendus 1911. a.

Runö 1944 flykt och evakuering

Leif Strömfeldt / Skallus

Befolkningen på Runö var svensktalande från det att ön troligen koloniserades under tidig medeltid, fram till det att alla invånare utom sex, evakuerades 1943–44 till Sverige. Man lämnade Runö med M/S Seagull, S/S Odin, M/S Juhan och egna småbåtar, totalt 286 personer. Den sista resan från Runö startade den 4 augusti och ankom till Stockholm 7 augusti 1944. Kvar på Runö blev två familjer med ialles 6 personer, familjerna Norrman och Rooslaid (Schönberg). Männerna var gifta med estniska kvinnor.

En förutsättning för att lämna ön var att man var medlem i SOV (medlemskortet skrevs ut i juli 1944) och att man ingått ett avtal med någon ny blivande ägare som övertog gård, inventarier och husdjur så länge den ursprungliga ägaren var kvar i Sverige.

Till Runö flyttade de nya ägarna från företrädesvis Kynö och Ösel. För vissa blev vistelsen kortvarig och gårdarna bytte ganska snabbt ägare. Ett rykte, kanske inte alltför sant, berättar att den nye ägaren från Kynö tagit de bästa bitarna från gården de övertagit, sålt gården och på något vis kommit till Sverige och var på plats i hamnen och hälsade den tidigare ägaren från Runö välkommen när ”flyktbåten” Juhan anlände till Stockholm. Men det gällde inte alla, för fortfarande bor en kvinna kvar som kom som liten flicka 1944 och bor stadigvarande på Runö allt sedan dess.

Det var inte klart för alla att evakueringen skulle vara definitiv.

Tanken hos många av runöborna var att vänta ut krigsslutet, för att sedan se om det var möjligt att återvända. Men så blev det aldrig. Sovjetväldet återinfördes, ön införlivades med Sovjetunionen eller som det beskrevs ”befriades” och järnridån drogs ned bortom horisonten. Under 45 år var det som om den gamla världen på andra sidan Östersjön helt hade upphört att existera annat än i minnet hos svenskarna från Runö.

Det nya livet startade med avlusning och inkvartering i Johannes skola i Stockholm, vilken Estlandssvenskarnas kulturförening SOV blev närmaste granne med på 1990-talet. Därefter Sabbatsbergs sjukhus någon vecka, därefter flyktinglägret Doverstorp.

Doverstorp fungerade som arbetsförmedling, oftast efter bara någon vecka så fick du ett arbete och blev utplacerad någonstans i Mellansverige.

Det blev en svår tid för många, man hade varit fri i hundratals år, sin egen arbetsgivare och inte haft någon ”natsjalnik”, chef. Visserligen ett oftast hårt, farligt men fritt arbete med säljakt runt om i Östersjön och Finska viken. Nu i Sverige ”landet som flödade av mjölk och honung” fick en del av de tidigare fria runömännen börja arbeta med att mjölka kor och arbeta i en ladugård, något som man aldrig gjort. Vilket innebar att alla inte tyckte det var bra i Sverige men betydligt bättre än att stanna kvar i Sovjet. För kvinnorna blev omställningen inte fullt så dramatisk,

ofta fick man göra likartade sysslor som på Runö, men man bestämde inte själv och boendeförhållanden var oftast mycket sämre i Sverige än hemma på ”Run”. Efterhand blev det bättre då man fick större möjlighet att söka eget arbete och oftast kunna utnyttja de kunskaper man hade fört med sig från Runö.

Runöbor bosatte sig i Roslagen – framför allt på Singö, vidare på Gotland samt på flera olika ställen i Stockholmstrakten. En möjlighet att återvända fick runöättlingarna i och med att Sovjetunionen upplöstes och Estland återfick sin självständighet. Trots att många har återfått åtminstone delar av sin mark på Runö, framför allt skog, åker och äng men nästan inga tomter i byn. Byn var redan bebodd så det innebar att ingen mer än någon enstaka person allvarligt funderar på att flytta tillbaka för gott. Att tillbringa en längre eller kortare tid på ön under sin semester och att kunna göra detta i en egen fritidsbostad, verkar vara mer attraktivt.

Ett bekymmer för den estniska befolkningen på Runö är att stora delar av ön ägs av runöborna i Sverige. Dagens problem är att det finns ett inhemskt behov av att köpa mark på Runö, men för de gamla ägarna är intresset för att sälja minimalt, dels beroende på att ägaren inte längre är i livet och nödvändiga formaliteter för att formellt överta fastigheten på Runö av arvingar och söka lagfart inte är utförda. Mycket beroende på avsaknad av kännedom om estnisk

lagstiftning, brist på tid och att det krävs en hel del pappersarbete.

Flykten

Värt att läsa är ”Estlandssvenskarnas flykt över Östersjön” med statistik och en mängd dramatiska flyktberättelser. Boken är utgiven av Estlandssvenskarnas kulturförening SOV.

En berättelse som återfanns efter bokens utgivning och skrivits av en runöbo som färdats mycket i Rigaviken till Stockholm, Åland och Finland och därför något van vid resan.

”Något ur dagboken Runö den 4 aug 1944”

Den 4 augusti 1944 lämnade vi Runö för överresa till Sverige kl. 6 på kvällen med m/s Juhan.

Den 7 aug. anlände vi på Lidingön. Den 8 augusti flyttade vi till Johannesskolan på Roslagsgatan 36 Stockholm, där var vi i karantän i 11 dagar.

Den 18 augusti flyttades vi till Sabbatsberg där var vi i 6 dagar.

Den 24 augusti reste vi till Doverstorp på förläggning där var vi till den 7 oktober samma år.

Lördagen den 7 oktober avreste vi från Doverstorp till Spillersboda.

Måndagen den 9 oktober 1944 började arbeta på varvet i Spillersboda.

Samma resa med Juhan

Juhan: Resa 6 Rohuküla – Runö – Stockholm Från loggboken

Onsdagen den 2 augusti kl. 02.00 började vi lasta ombord de evakuerades bagage.

Kl. 14.00 kom order att avbryta lastningen och man beslöt att allt bagage som hade lastats ombord

skulle lossas. Man började omedelbart med lossningen.

Kl. 20.00 kom order från Dr. Lienhard att de evakuerade kunde gå ombord, men de fick endast ha med sig handbagage.

Torsdagen den 3 augusti kl. 04.00 började de evakuerade gå ombord. Kl. 09.00 hade alla kommit ombord och vi avgick kl. 11.30 till Runö, där vi ankrade upp en bit från land fredagen den 4 augusti kl. 06.45. Kl. 12.00 började man lasta ombord bagaget och kl. 16.00 började de evakuerade att med småbåtar föras ombord.

Kl. 18.00 fortsatte vi resan till Stockholm. Lördagen den 5 augusti kl. 03.10 uppstod haveri på bränslepumpen och maskinen måste stoppas och felet åtgärdas.

Under tiden hade fartyget på grund av den hårda vinden drivit nära land. För att ta oss ur denna nödsituation startade vi motorn, men bara på en cylinder. Efter ett tag stoppades motorn igen för att slutföra reparationen. Kl. 07.00 var felet avhjälpt och vi försökte nå Virtsu. Vi ankrade upp på redan och kl. 14.00 erhöles order att SO-officern med följe skulle gå iland. De lämnade fartyget som nu kunde fortsätta sin resa enligt föreskrivna kurser samt efter land och sjömärken. Kl. 20.00 passades Saxby fyr på Ormsö, men på grund av mörker, höga vågor och blåst var det omöjligt att fortsätta, varför vi beslöt att vända och söka lä öarna i Harisundet. Söndagen den 6 augusti kl. 03.15 lättade vi ankar och fortsatte den avbrutna resan. Kl. 23.10 kunde vi bestämma vår position och nu sattes kurs mot Grönskär.

Måndagen den 7 augusti kl. 05.10 bordades fartyget av lots och sjöpolis och färden fortsatte till Brevik på Lidingö, dit vi anlände

kl. 10.00. De evakuerade började lämna fartyget och kl. 16.00 hade alla gått iland. Nu började vi lossa bagaget, vilket var slutfört kl. 23.00.

Tisdagen den 8 augusti kl. 18.30 avgick vi, efter rengöring av fartyget, under lotsledning med destination Rohuküla, dit vi anlände onsdagen den 9 augusti kl. 20.30.

Resan medförde 481 estlandssvenskar (175 runöbor).

Det var då – men vad händer nu

Eftersom det i år är 80 år sedan Runöborna lämnade ön, har Runö kulturcentrum (Ruhnu Kultuuriruum) med Mihkel Urmet tänkt att högtidlighålla detta sorgliga år med någon form av minneshögtid. Avresedatumet var 4.08.1944 och därför kan detta evenemang organiseras den dagen också? Det finns en lista över personerna i kyrkan och även ett stort kors som satts upp av Runöbornas förening, men det ger inte öns gäster någon bakgrundsinformation om flykten. När folk anländer till ön blir det transport till byn, lite förtäring, en rundtur för att se ön från lastbilsflaket och sedan tillbaka till hamnen och ge sig iväg.

Avsikten är att placera ett större minnesmärke i hamnen på Rings. Visserligen är det inte rätt ställe för avfärden 1944 men å andra sidan skulle hamnen vara en logisk plats för att förklara för människor hur det sovjetiska förtrycket fick hela öns befolkning att överge sina hem och fly ut i det okända. En av idéerna är att använda den stora betongmuren i hamnen för att få fram historien om vad som hände på ön 1944 och även ett bra tillfälle att få fram namn och årtal. Då skulle det vara väldigt bra att göra det den 4 augusti. Som en del av detta

en minnesmiddag med långbord längst ut på hamnkajen, där denna händelse kunde högtidlighållas. På så sätt skulle alla som besöker hamnen förstå Runös historia lite bättre och fundera en stund på den. en minnesmiddag med långbord längst ut på hamnkajen, där denna händelse kunde högtidlighållas. På så sätt skulle alla som besöker hamnen förstå Runös historia lite bättre och fundera en stund på den.

Slutord

Tyvärre upprepar sig historien med krig, död, svält och flyktingar – skall det aldrig ta slut?

1944-08-08. Andra dagen i Sverige, Johannes skola.

Ruhnu 1944 – põgenemine ja evakueerimine

Leif Strömfeldt/Skallus

Ruhnu elanikkond oli rootsikeelne alates saare koloniseerimisest arvatavasti varakeskajal kuni elanike evakueerimiseni Rootsi 1943.–1944. aastal. Laevadega M/S Seagull, S/S Odin, M/S Juhan ja oma väikepaatidega lahkus Ruhnult 286 inimest. Viimane reis Ruhnult algas 4. augustil ja jõudis Stockholmi 7. augustil 1944. Maha jäi kaks perekonda – Norrman ja Roosleid (Schönberg), kokku kuus inimest. Mehed olid abielus eesti naistega.

Üks saarelt lahkumise eeltingimus oli kuulumine SOV-sse (liikmekaardid kirjutati välja 1944. aasta juulis) ja lepingu sõlmimine tulevase omanikuga, kes pidi seni, kuni algne omanik on Rootsis, hoolitsema talu, inventari ja koduloomade eest.

Ruhnule kolis uusi omanikke esmajoones Kihnult ja Saaremaalt. Osade jaoks jäi viibimine saarel lühiajaliseks ja talud vahetasid üpris kiiresti omanikke. Üks kuulujutt, mis võib-olla päris tõsi ei ole, räägib sellest, et Kihnust tulnud uus omanik võttis ülevõetud talust parimad palad endale, müüs talu maha, jõudis kuidagimoodi

Rootsi ja oli endisel omanikul, kui „põgenikelaev Juhan“ Stockholmi saabus, sadamas vastas. Kõikide kohta see siiski ei käi, sest üks naine, kes saabus väikese tüdrukuna 1944. aastal, elab Ruhnul tänaseni.

Et evakueerimine on lõplik, kõik veel ei adunud. Paljud ruhnlased lootsid sõja lõpu ära oodata ja vaadata siis, kas tagasi pöördumine on võimalik. Nii siiski ei läinud. Nõukogude võim taastati, saar ühendati Nõukogude Liiduga ehk, nagu öeldi, „vabastati“ ja Läänemerele langes raudne eesriie. 45 aasta jooksul paistis vana maailm eksisteerivat ainult Ruhnu rootslaste mälus.

Uus elu algas täitõrje ja majutamisega Stockholmi Johannese koolis, mille lähinaabriks sai 1990. aastatel eestirootslaste kultuuriühing SOV. Seejärel mõni nädal Sabbatsbergi haiglat, siis Dovers-torpi põgenikelaager.

Doverstorp tegutses töövahenduskeskusena, enamasti vaid paari nädala möödudes anti põgenikule töökoht ja paigutati ta kuhugi kesk-Rootsi.

Paljude jaoks saabus raske aeg. Sadu aastaid oli olnud vaba, isenda tööandja ja ilma „natšalnikuta“. Enamasti küll ränk, ohtlik, kuid takistamatu hülgepüük Läänemerele ja Soome lahel. Rootsis, „maal, mis piima ja mett voolab“, hakkas osa endisi vabu Ruhnu mehi aga talus lehma lüpsma ja laudas töötama, mida poldud kunagi varem tehtud. Mis tähendas, et kõikide arvates elu Rootsis just hea ei olnud, kuid ikkagi parem sellest, kui oleks Nõukogude Liitu jäädud. Naiste olukord nii dramaatiliselt ei muutunud, enamasti tehti samasuguseid töid, mis Ruhnul, kuid nende üle ise ei otsustatud ja elutingimused Rootsis olid sageli palju kehvemad kui kodus Ruhnul. Sedamööda, kuidas laienesid võimalused iseendale töö otsimiseks ja Ruhnust kaasa toodud oskuste kasutamiseks, olukord paranes.

Ruhnulased asusid elama Roslagensis – esmajoones Singö saarele, samuti Gotlandi ning Stockholmi piirkonda. Nõukogude Liidu lagunedes ja Eesti taasiseseisvumisel avanes ruhnlastel võimalus saarele tagasi pöörduda.

Paljud on küll tagasi saanud vähemalt osa oma maadest, eelkõige metsa, põllu- ja heinamaid, kuid külas asuvaid krunte praktiliselt tagastatud ei ole. Küla oli juba asustatud, mistõttu saarele päriselt tagasi kolimisele mõtleb vaid mõni üksik. Palju atraktiivsem paistab olevat saarel puhata ja seda oma suvemajas.

Ruhnu eestlastest elanikkonnale valmistab muret, et suur osa saarest kuulub Rootsis elavatele ruhnlastele. Probleem on selles, et nõudlus maa ostmiseks on kohapeal olemas, kuid endised omanikud müügist eriti huvitatud ei ole, osalt seetõttu, et omanik on surnud ja vajalikud formaalsused Ruhnu kinnisvara vormistamiseks pärijate nimele ja omanditunnistuse taotlemiseks on veel teostamata. Põhjuseks on suuresti Eesti õigusaktide vähene tundmine, ajapuudus ja palju paberimajandust.

Põgenemine

Väärt lugemisvara on kogumik „Estlandssvenskarnas flykt över Östersjön”, mis sisaldab statistikat ja palju dramaatilisi põgenemislugusid. Raamatu on välja andnud Eestirootslaste kultuuriühing SOV.

Üks lugu tuli päevavalgele pärast raamatu ilmumist ja selle oli kirja pannud ruhnlane, kes oli tihti Stockholmi, Ahvenamaale ja Soome vahet sõitnud ning eetõttu reisimisega mõnevõrra harjunud.

„Katkeid päevaraamatust Ruhnu 4. aug. 1944”

4. augustil 1944 lahkusime Ruhnult sõiduks Rootsi kl. 6 õhtul laevaga Juhan.

7. aug. saabusime Lidingöle. 8. augustil kolisime Stockholmi Johannese kooli Roslagsgatan 36, kus olime 11 päeva karantiinis.

18. augustil viidi meid Sabbatsbergi, kus olime 6 päeva.

24. augustil sõitsime Doverstorni laagrisse, kus olime sama aasta 7. oktoobrini.

Laupäeval 7. oktoobril sõitsime Doverstornist Spillersbodasse.

Esmaspäeval 9. oktoobril 1944 hakkasime töötama Spillersboda paadiremonditöökojas.

Sama reis „Juhaniga“

Juhan: Reis 6 Rohuküla – Ruhnu – Stockholm Päevaraamatust

Kolmapäeval, 2. augustil kl. 2.00 hakkasime evakueeritavate pagasit pardale laadima.

Kl. 14.00 saabus käsk laadimine katkestada ja kogu pardale laaditud pagas otsustati maha laadida. Mahalaadimine algas kohe.

Kl. 20.00 saabus Dr. Lienhardi käsk, et evakueeritavad võivad pardale asuda, kuid kaasa võtta lubatakse ainult käsipagas.

Neljapäeval 3. augustil kl. 4.00 hakkasid evakueeritavad pardale minema. Kl. 9.00 olid kõik pardal ja me sõitsime kl. 11.30 Ruhnule, kus jäime reedel 4. augustil kl. 6.45 maast eemale ankrusse. Kl. 12.00 hakati pagasit pardale laadima ja kl. 16.00 hakati väikepaatidega pardale viima evakueeritavaid.

Kl. 18.00 jätkasime reisi Stockholmi. Laupäeval 5. augustil kl. 3.10 tekkis rike kütusepumbas ja masin tuli seisata ja rike kõrvaldada. Vahepeal oli laev triivinud tugeva tuule tõttu maa lähedale. Et sellest hädalukorrast välja tulla, panime mootori käima, kuid ainult ühe silindriga. Mõne aja pärast pandi mootor taas seisma, et parandustööd lõpule viia. Kl. 7.00 oli rike kõrvaldatud ja üritasime jõuda

Virtsu. Heitsime reidil ankrusse ja kl. 14.00 saabus käsk, et SO-ohvitser peab koos kaaskonnaga maale minema. Nad lahkusid laevalt, mis jätkas oma reisi vastavalt ettenähtud kursile ning kasutades maa- ja meremärke. Kl. 20.00 mööduti Vormsi Saxby majakast, kuid pimeduse, kõrgete lainete ja tugeva tuule tõttu oli edasilikumine võimatu, mistõttu otsustasime tagasi pöörduda ja jääda Hari kurku tuulevarju. Pühapäeval 6. augustil kl. 3.15 hiivasime ankrust ja jätkasime katkenud reisi. Kl. 23.10 võisime määrata oma asukoha ja nüüd võeti kurss Grönskärile.

Esmaspäeval 7. augustil kl. 5.10 tõusid pardale loots ja merepolitsei ja sõit jätkus Lidingöle Breviki [sadamasse], kuhu saabusime kl. 10.00. Evakueeritavad hakkasid laevalt lahkuma ja kl. 16.00-ks olid kõik maale läinud. Nüüd hakkasime pagasit maha laadima, mis lõppes kl. 23.00.

Teisipäeval 8. augustil kl. 18.30 väljusime, pärast laeva puhastamist, lootsi saatel sihtkohta Rohuküla, kuhu saabusime kolmapäeval 9. augustil kl. 20.30.

Reisiga toodi üle 481 eestirootslast (sh. 175 ruhnlast).

See oli siis – kuid mis toimub praegu

Kuna tänavu möödub ruhnlaste saarelt lahkumisest 80 aastat, on Ruhnu Kultuuriruumil koos Mihkel Urmetiga plaanis meenutada seda kurba aastat mälestusüritusega. Lahkumiskuupäev oli 4. august 1944 ja seetõttu võiks üritus toimuda ka samal kuupäeval? Kirikus asub inimeste nimekiri ja kalmistul ka ruhnlaste kodukandiühingu paigaldatud suur rist, kuid saare külalised sellest põgenemise kohta taustainfot ei saa. Saarele

saabuvad inimesed sõidavad kohe külasse, järgneb kerge kehakinnitus, ekskursioon veoauto kastis ja siis tagasi sadamasse ja ärasõit. Kavas on paigaldada Ringsu sadamasse suurem mälestusmärk. See pole küll õige 1944. aasta lahkmiskoht, kuid teisalt oleks sadam loogiline koht kirjeldamiseks, kuidas Nõukogude võim sundis kogu saare

Siin lähevad ruhnlased 4. augustil 1944 Holma rannast oma kalapaatidel mootorpurjekale „Juhan“.

Laev oli rannast 1 km kaugusel reidil ankrus.

Här gå Runöborna om bord på Motorseglaren Johan från Holma strande med sina fiskebåtarna.

Den 4-8-1944 Båten låg ankrad 1 km från Strand på red- den

Här var den första måltid som vi fingo på 4 dagar. Men här på Sabbatsberg fingo vi havregrynsgröt och pulvermjölk till, som delades ut till alla gruppvis i tur och ordning på morgonen efter vi hade sovit på natten på Sabatsberg. Folk voro hoppackade på alla golv och rum, det var den första natten i Sverige.

elanikkonna oma kodudest lahkuma ja tundmatusse põgenema. Üks mõte on kasutada 1944. aastal saarel toimunu kajastamiseks, samuti nimede ja kuupäevade jäädvustamiseks suurt betoonist sadamakaid. Siis oleks seda väga hea teha 4. augustil. Korraldada selle sündmuse osana kai otsas pika lauaga mälestusõhtusöök. Nii

Siin astusid põgenikud 7. augustil 1944 maale ja panid oma jala Lidingö saarel Brevikis esimest korda Rootsi pinnale. Ja siis viisid omnibusid meid kõiki eestirootslasi sauna ja täitörjesse. Meid oli Noarootsist, Riguldist ja Vormsist ja Ruhnult. Ja süis oli meie hulgas ka eestlasi.

Här landstego flyktingarna och satte sina fötter för första gången på svensk jord i Brevik på Lidingön 7 augusti 1944. Sedan körde omnibussar oss alla bort till bastu och bad och avlusning. Det var från Nuke Rikhold och Ormse och Runö Och sen var det estländare också i hopen.

Siin anti meile 8. augustil 1944 esimest korda süüa. Olime olnud neli päeva söömata, kuid siin Sabbatsbergil saime kaerahelbeputru ja peale pulbripiima, mida jagati rühmakaupa. Hommikul rohkem neile, kes olid maganud öösel Sabbatsbergil. Inimesed olid põrandatel ja tubades läbisegi hunnikus koos.

See oli esimene öö Rootsis.

mõistaks kõik sadama külalised Ruhnu ajalugu veidi paremini.

Lõpetuseks

Kahjuks kordub ajalugu koos sõja, surma, nälja ja pagulastega – kas see peabki nii jääma?

Ja nüüd, 6. augustil 1944, näeme lõpuks oma isamaad silmapüri taha vajumas. Kui Eestimaa rootslased nägid oma isamaad igaveseks horisondi taha kadumas ja rohkem seda näha ei olnud, olid paljudel pisarad silmis. Paljud on leidnud oma haua uuel isade maal. Siin möödub mootorpurjekas „Juhan“ Hari kurgus Hiiumaa ja Vormsi vahel Saxbyst.

Och när vi till sist såg vårt fosterland sjunka bakom synranden ner den 6 augusti 1944, mångens öga tårfylldes när Estlands svenskar sågo sitt fosterland gå bakom horisonten för tid och evig tid och ej mera få återkomma.

Mången har fått sin grav i nya fäderneslandet.

Här stävar motorseglaren Johan förby Saxby på Ormse genom Hariensundet mellan Dage och Ormse

Teckningar och text gjorda av Abraham Hollman, 1903-1975.

Rickul/Nucköbor i Karl XII:s armé

Örjan Stahl

Bläddrar man i Nuckö församlings äldsta kyrkbok, stöter man då och då på ordet ”ryttare” framför vissa manliga namn. En av mina anfäder, Lucas Stahl i Rickul, har denna notering i kyrkboken vid några tillfällen. Mitt intresse väcktes för att ta fram lite uppgifter om sammanhanget ryttarna verkade i. Jag har i huvudsak använt mig av källor på nätet: Hans Högmans hemsida, historiesajten Tacitus, digitaliserade Carl Otto Nordensvans ”Svenska arméns regementen 1700–1718” från 1920, Wikipedia och digitaliserade rullor (förteckningar av soldater) i digitala forskarsalen hos Riksarkivet. Även boken ”Stormaktens sista krig” av Olle Larsson.

Sveriges krig under 1600- och 1700-talen krävde många soldater. Män i Sverige och Finland tvingades till krigstjänst genom utskrivning och fr.o.m. slutet av 1600-talet genom det s.k. indelningsverket. Estland och Livland ingick inte i dessa system. Istället värvades frivilliga soldater till ett antal, ofta mindre och kortvariga, regementen. I Estland fanns det i slutet av 1600-talet två värvade kavalleriregementen: Estniska Adelsfanan och Estniska Kavalleriregementet. Soldaterna var ofta förlagda i garnisonerna/fästningarna i Estland och Livland, t.ex. Narva, Reval eller Riga.

Estniska Adelsfanan var upprättad genom s.k. rusttjänst där godsen, mot skattebefrielse, höll med ryttare och häst till regementet. Rullorna för Estniska Adelsfanan (finns digitaliserade för tre år) innehåller, förutom namn på ryttarna, även namnet på det gods (ibland

även församling) som ryttaren representerade. Regementet bestod 1701, enligt Nordensvan, av 626 hästar och 435 ryttare med befäl. 1710 var antalet ryttare utökat till ca 800. De flesta namnen på ryttarna i rullorna ger intryck av att de var av tyskt/baltskyttsk ursprung. Dock finns det en hel del svenska namn, även utanför de traditionellt största estlandssvenska områdena. Estniska Kavalleriregementet var under början av 1700-talet något mindre än Adelsfanan, ca 300–400 ryttare. Rullorna (finns digitaliserade för två år) har inga geografiska uppgifter som kan hjälpa till att identifiera ryttarna. Här har jag känslan av att antalet tyska namn i förhållande till svenska namn är större än hos Adelsfanan.

Ryttarnamn i kyrkboken

Mina noteringar om ryttare i kyrkboken har jag gjort i samband med andra sökningar, så det finns fler uppgifter än de jag har antecknat. Två ryttare från Rickul/Nuckö under senare delen av 1600-talet var ”Knut Ryttare” i Stor-Harga och Erik Eriksson i Paj. ”Knut Ryttare” har jag noterat första gången 1669, då hans son Ambros (Anders?) döptes. Han gifte sig 1676, således för minst andra gången, med Greta Mattisdotter från Stor-Harga. Det framgår då att han hette Matsson i efternamn. De fick åtminstone 4 barn. Han var troligen ”pensionerad” 1690 eftersom jag inte hittar honom i rullorna för 1690 för något av de två kavalleriregementena. Erik Eriksson bodde i Paj och jag har hittat honom eller hans hustru vid sju noteringar i kyrkboken under åren 1684–1690. Tre dop

av egna barn och vid fyra tillfällen som fadder. Han noteras som ”Ryttare gamle” och vid ett tillfälle ”gammal ryttare av Rickholtz”. Jag har inte hittat honom i rullorna för 1690 för något av de två kavalleriregementena (troligen ”pensionerad”), men skrivningen ”ryttare av Rickholtz” tyder på att han var ryttare i Estniska Adelsfanan.

Av ryttare som bör ha varit aktiva i Karl XII:s arméer, d.v.s. från 1700, kan först nämnas Johan Ahl från Dirslätt. Jag har gjort ett 20-tal noteringar mellan 1692 och 1708 där Johan eller hans hustru finns antecknade i kyrkboken som fadder eller vid dop av sex egna barn. Något giftermål har jag inte hittat, vilket tyder på att han kan vara inflyttad i församlingen. Prästen har vid några tillfällen noterat att Johan fanns vid ”Fockens kompani”, vilket syftar på Gustaf Focks kompani i Estniska Kavalleriregementet. Där finns han noterad i rullorna från 1707. Mickel Greisson i Lill-Harga gifte sig 1705 med Kersti Hinrichsdotter från Pasklep. I kyrkboken har prästen noterat att Mickel var ryttare för godset Üdenkull som Lill-Harga tillhörde. Han finns också med i generalmönsterrullan för Estniska Adelsfanan 1710. Enligt släkt databasen Våra Anor överlevde Mickel kriget och pesten. Efter att hustrun dött, gifte han om sig 1732. Tre barn finns noterade i Våra Anor, varav åtminstone sonen Christian Mickelsson finns registrerad med familj. Enligt Våra Anor är han anfäder till personer med bl.a. familjenamnen Österblad och Grönström. Simon Hinrichsson från Gutanas har ett par gånger, t.ex. vid

en dotters dop 1707, noterats som ryttare i kyrkboken. Simon gifte sig 1701 med Gertrud Bertelsdotter från Gutanäs. Han överlevde kriget och levde åtminstone ett tag in i pestepidemin, då han finns noterad som ryttare och fadder den 8:e jan. 1711. Jag har dock inte kunnat avgöra vilket regemente han tillhörde.

Johan Flinck är en ryttare som fanns i Rickul från åtminstone 1699. Han tillhörde Estniska Adelsfanan. Han var gift, men verkar inte ha gift sig i Nuckö församling. Johan, hans fru och två barn dog under peståret 1710.

Ryttaren Hans Lentzman (troligen av baltyskt ursprung) från Paj gifte sig 1707 med Maria Jönsdotter, änka efter en snickare Greis ifrån Dirslätt. Hans finns med i 1710 års rulla för Estniska Adelsfanan. Hans och Maria fick en dotter 1709. 1713 dog Hans och Maria gifte 1716 om sig med Jürgen Mårtensson, ”hofsdräng” från Klottorp. Ytterligare en ryttare i Paj var Tomas Pipenberg (troligen också av baltyskt ursprung). Han finns upptagen i rullorna för Estniska Kavalleriregementet 1707. Han fick åtminstone tre barn i Paj, det sista (?) 1714.

Det finns i kyrkboken flera män med ryttarnoteringar som jag inte har kunnat identifiera närmare, t.ex. Erik i Klottorp (1696 och 1697), Christian Matsson i Lill-Harga (1704), Mattis Tönnisson i Persåker (1706), Erik Joh... i Pasklep (1698) och Samuel i Pasklep (1689). I församlingen bodde också

några lägre officerare i Estländska Kavalleriregementet, t.ex. profossen (ett slags militärpolis) Lorentz Krug i Sutlep och korpral Hellman i Klottorp. När det gäller min anfader Lucas Stahl, som hade olika sysslor på Rickuls gods, så kallar prästen honom 1713 i kyrkboken för ”Lucas Ryttare” och 1715 för ”Lucas, ryttare och stalldräng”. Jag hittar honom inte i rullorna för de estländska kavalleriförbanden och hans ursprung är okänt. I rullorna för Estniska Adelsfanan har jag hittat en Johan Hansson Stahl, men han representerade godset Hallinap öster om Reval.

Krigsinsatserna

Det Stora nordiska kriget började i februari 1700. Hösten 1700 förklarade Ryssland Sverige krig och anföll garnisonen i Narva. I november 1700 kom Karl XII:e till Estland med en stor armé för att undsätta den hårt ansatta garnisonen. Slaget vid Narva blev Sveriges största triumf under kriget. Att hitta säkra uppgifter om i vilka krigsinsatser de estländska kavalleriregementena deltog har inte varit lätt. De strider som Estniska Adelsfanan enligt mina källor ska ha deltagit i är slaget vid Narva 1700, slaget vid Rauge 1701 (Estland), Jakobstadt 1704 (12 mil sydost om Riga), Gemäuerthof 1705 (8 mil sydväst om Riga) och Ljesna 1708 (Vitryssland). Adelsfanan ska även ha varit garnisonsförband i Reval och Riga 1708. Slutstriden för Adelsfanans del inträffade 1710 när man ingick i garnisonen Rigas

bemannning som efter ett halvårs belägring kapitulerade i juli 1710.

Även Estniska Kavalleriregementet deltog i slaget vid Narva 1700. Regimentet användes därefter på olika ställen i Finland och Ingermanland, bl.a. vid slaget vid Neva 1708 då en svensk/finsk armé försökte inta St. Petersburg. Under 1709–1710 fanns regementet i garnisonen i Reval. Efter Rigas fall var Reval den sista kvarvarande svenska befästningen i Baltikum. I slutet av sommaren 1710 påbörjades den ryska belägringen av staden. Pesten kom ungefär samtidigt till staden och Reval kapitulerade den 30:e september.

En stor del av de svenska soldaterna hamnade vid kapitulationerna i rysk fångenskap. Som framgår ovan lyckades några av ryttarna från Rickul/Nuckö undvika fångenskapen och återvända till hembygden.

Fredsavtalet med Ryssland undertecknades först 1721.

Uniformen 1708/1709 för Estniska Adelsfanan

Bild från historiesajten Tacitus

Riguldi ja Noarootsi talupojad Karl XII armees

Örjan Stahl

Noarootsi koguduse vanemaid kirikuraamatuid lehitsedes kohtame mõningate mehenimede ees aegajalt sõna „ryttare“ (ratsanik). Ühe minu esiisa, Riguldis elanud Lucas Stahli ees seisab selline märgemittel korral. Üritasin ratsanike tegutsemisolude kohta lähemat infot leida. Kasutasin põhiliselt internetis leiduvaid allikaid: Hans Högmani kodulehte, ajalooportaali „Tacitus“, Carl Otto Nordensvani raamatu „Svenska arméns regementen 1700–1718“ (1920) digiteeritud versiooni, Vikipeediat ja Rootsi Riigiarhiivi virtuaalses lugemissaalis asuvaid sõdurite nimekirju (*rullor*), samuti Olle Larssoni raamatut „Stormaktens sista krig“.

Rootsi XVII ja XVIII sajandi sõjad nõudsid palju sõdureid. Rootsi ja Soome mehed võeti sõjateenistusse väkkevõtu (*utskrivning*) ja alates XVIII lõpust nn. maapalgalise süsteemi (*indelningsverket*) abil. Eesti- ja Liivimaa sellesse süsteemi ei kuulunud. Siin värvati enamasti väiksematesse ja lühemat aega tegutsenud rügementidesse vabatahtlike sõdureid. Eestis eksisteeris XVII sajandi lõpus kaks värvatud ratsarügementi: Eestimaa Aadlilipp ja Eestimaa Ratsarügement. Sõdurid olid enamasti paigutatud Eesti- ja Liivimaa garnisonidesse/ kindlustesse, näiteks Narva, Tallinnasse või Riiga.

Eestimaa Aadlilipp oli korraldatud nn. ratsateenistuse põhimõttel, mille raames pidasid mõisad üleval rügemendi ratsanikku ja hobust, saades selle eest eest maksuvabastuse. Eestimaa Aadlilipu nimekirjad (digiteeritud kolme

aasta ulatuses) sisaldavad lisaks ratsanike nimedele ka andmeid ratsaniku esindatava mõisa (mõnikord ka koguduse) kohta. 1701. aastal koosnes rügement Nordensvani andmetel 626 hobusest ja 435 ratsanikust koos ohvitseridega. 1710. aastaks oli ratsanike arv kasvanud umbes 800-ni. Enamik nimekirjades esinevaid nimesid paistavad olevat saksa/baltisaksa päritolu. Lisaks esineb rootsi nimesid, seda ka väljastpoolt traditsioonilisi rannarootsi alasid. Eestimaa Ratsarügement oli XVIII sajandi alguses Aadlilipust veidi väiksem, koosnes umbes 300–400 ratsanikust. Nimekirjades (digiteeritud kahe aasta ulatuses) puuduvad geograafilised andmed, mis võimaldaks ratsanikke tuvastada. Siinkohal tundub, et saksapärase nime osakaal rootsipärase suhtes on Aadlilipuga võrreldes suurem.

Kirikuraamatus esinevad ratsanike nimed

Olen oma tähelepanekud kirikuraamatus esinevate ratsanike kohta teinud seoses teiste otsingutega, mistõttu andmeid on rohkem, kui siinkohal toodud. Kaks XVII sajandi II poolel Riguldist-Noarootsist pärit ratsanikku olid „ratsanik Knut“ (*Knut Ryttare*) Harast ja Erik Eriksson Pöiakülast. „Ratsanik Knuti“ märkas esmakordselt 1669. aastal, kui ristiti tema poeg Ambros (Anders?). 1676. aastal abiellus ta, seega vähemalt teist korda, Harast pärit Greta Mattisdotteriga. Sellest nähtub, et tema perekonnanimi oli Matsson. Neil

sündis vähemalt neli last. 1690. aastal läks ta arvatavasti „erru“, kuna selle aasta kummagi ratsarügemendi nimekirjadest ma teda ei leia. Erik Eriksson elas Pöiakülas ja 1684.–1690. aasta kirikuraamatus olen leidnud tema või ta naise kohta seitse märgemittel. Kolm oma laste ristimist ja neli vaderiks olemist. Teda nimetatakse „vanaks ratsanikuks“ (*Ryttare gamle*) ja ühel korral „vanaks Riguldi ratsanikuks“ (*gam-mal ryttare av Rickholtz*). Ma ei ole teda leidnud 1690. aasta kummagi ratsarügemendi nimekirjadest (arvatavasti „erus“), kuid nimetus „Riguldi ratsanik“ viitab tema kuulumisele Eestimaa Aadlilippu.

Karl XII armeedes, s.t. alates 1700. aastast tegutsenud ratsanikest tuleb kõigepealt mainida Johan Ahli Aulepast. Olen 1692.–1708. aasta kirikuraamatust leidnud Johani või tema naise kohta umbes 20 märgemittel nende kui vaderite või kuue oma lapse ristimise kohta. Andmeid abiellumise kohta ma leidnud ei ole, mis viitab sellele, et ta võib olla kogudusse sisse rännanud. Pastor on mõnel korral märkinud, et Johan oli „Focki kompaniis“ (*Fockens kompani*), mis viitab Eestimaa Ratsarügemendi koosseisu kuulunud Gustaf Focki kompaniile. Sealsetes nimekirjades on teda märgitud 1707. aastal. Mickel Greisson Vöölast abiellus 1705. aastal Paslepast pärit Kersti Hinrichsdotteriga. Pastor on kirikuraamatusse märkinud, et Mickel oli Uugla mõisa, millele Vööla kuulus, ratsanik. Ta on kantud ka Eestimaa Aadlilipu 1710. aasta peanimekirja (*generalmönsterrulla*).

Genealoogilise andmebaasi „Meie esivanemad“ andmetel pääses Mickel sõjast ja katkust eluga. Pärast abikaasa surma abiellus ta 1732. aastal uuesti. „Meie esivanemates“ on märgitud kolm last, kellest vähemalt poeg Christian Mickelsson on registreeritud koos perekonnaga. „Meie esivanemate“ andmetel on ta muuhulgas Österbladi ja Grönströmi perekonnanime kandvate isikute esiisa. Paar korda, näiteks tütre ristimisel 1707. aastal, on kirikuraamatus ratsanikuna märgitud Simon Hinrichssoni Kudanist. Simon abiellus 1701. aastal Kudanist pärit Gertrud Bertelsdotteriga. Ta jäi sõjas ellu ja elas vähemalt mõnda aega ka katkuepideema ajal, kuna 8. jaanuaril 1711 mainitakse teda ratsaniku ja vaderina. Millisesse rügementi ta kuulus, pole ma siiski suutnud kindlaks teha.

Johan Flinck on ratsanik, kes oli Riguldil vähemalt 1699. aastast. Ta kuulus Eestimaa Aadlilippu. Ta oli abielus, kuid Noarootsi koguduses ta nähtavasti ei abiellunud. Johan, ta naine ja kaks last 1710. aastal katku.

Ratsanik Hans Lentzman (tõenäoliselt baltisaksa päritolu) Pöiakülast abiellus 1707. aastal Aulepast pärit puusepp Greiselese Maria Jönsdotteriga. Teda on märgitud 1710. aasta Eestimaa Aadlilipu nimekirjas. 1709. aastal sündis neile tütar. 1713. aastal Hans suri ja Maria abiellus 1716. aastal uuesti Suur-Nõmmküla „mõisasulase“ Jürgen Mårtenssoniga. Veel üks Pöiakülas elanud ratsanik oli Tomas Pipenberg (tõenäoliselt samuti baltisaksa päritolu). Ta on kantud Eestimaa Ratsarügemendi 1707. aasta nimekirjadesse. Talle sündis Pöiakülas vähemalt kolm last, viimane (?) 1714. aastal.

Kirikuraamatus on mitu ratsanikuks nimetatud meest, keda ma pole suutnud täpsemalt tuvas-

tada, nt. Erik Suur-Nõmmkülast (1696 ja 1697), Christian Matsson Vöölast (1704), Mattis Tönnisson Väike-Nõmmkülast (1706), Erik Joh.... Paslepast (1698) ja Samuel Paslepast (1689). Koguduses elasid ka mõned Eestimaa Ratsarügemendi allohvitserid, nt. profoss (sõjaväe korraldaja) Lorentz Krug (Sutlepas) ja kapral Hellman (Suur-Nõmmkülas). Mis puudutab minu esiisa Lucas Stahli, kes täitis Riguldi mõisas erinevaid ametiülesandeid, siis nimetab pastor teda 1713. aasta kirikuraamatus „ratsanik Lucaseks“ (*Lucas Ryttare*) ja 1715. aastal „ratsanik ja tallipoiss Lucaseks“. Eestimaa ratsaväekustuste nimekirjadest ma teda ei leia ja tema päritolu on ebaselge. Eestimaa Aadlilipu nimekirjadest leidsin veel kellegi Johan Hansson Stahli, kes esindas aga Harjumaal asunud Haljava mõisa.

Osalemine sõjas

Põhjasõda algas 1700. aasta veebruaris. 1700. aasta sügisel kuulutas Venemaa Rootsile sõja ja ründas Narva garnisoni. 1700. aasta novembris tuli Karl XII suure armee Eestisse, raskes olukorras olevale garnisonile appi. Narva lahingust sai Rootsi suurim sõja-aegne triumf. Kindlate andmete leidmine Eestimaa ratsarügementide osalemise kohta sõjategevuses pole olnud lihtne. Minu käsutuses olnud allikate järgi osales Eestimaa Aadlilipp 1700. aastal Narva, 1701. aastal Rõuge, 1704. aastal Jēkabpilsis, 1705. aastal Mürmuiža ja 1708. aastal Lesnaja lahingus. 1708. aastal olevat Aadlilipp kuulunud ka Tallinna ja Riia garnisonidesse. Aadlilipu viimane lahing toimus 1710. aastal Riia garnisoni koosseisus, mis alistus 1710. aasta juulis, pärast pooleaastast piiramist.

1700. aasta Narva lahingus osales ka Eestimaa Ratsarügement. Seejärel kasutati rügementi Soo-

mes ja Ingerimaal, sh. 1708. aasta Neeva lahingus, kui Rootsi-Soome armee üritas Peterburi vallutada. 1709.–1710. aastal oli rügement Tallinna garnisonis. Pärast Riia langemist oli Tallinn viimane Rootsi tugipunkt Baltikumis. 1710. aasta suve lõpul alustasid venelased linna piiramist. Samal ajal jõudis linna katk ja 30. septembril Tallinn alistus.

Suur osa Rootsi sõduritest langes kapituleerumiste käigus venelaste kätte vangi. Nagu eeltoodust nähtub, õnnestus mõningatel Riguldi-Noarootsi ratsanikel vangistusest pääseda ja koju naasta.

Rahuleping Venemaaga allkirjastati alles 1721. aastal.

Karl XII 1707

*Foto från Wikipedia.
Av David von Krafft*

Aibolands museum jubilerade

Göran Hoppe

Artikeln har tidigare varit publicerad i Tidskriften Skärgård.

Den 28 december 2022 var det 30 år sedan landshövdingen i Viks län, Läänemaa, lät inrätta det statliga Eestirootslaste Muuseum – Estlands-svenska museet, numera Aibolands Museum – Rannarootsi Muuseum.

Tanken på att fånga estlandssvenskarnas historia och kultur inom ramen för ett museum är mycket äldre än de 30 år som museet existerat, egentligen lika gammal som vad vi kan kalla ”upptäckten” av estlandssvenskarna som en speciell folkgrupp vid mitten av 1800-talet. Carl Russwurms omfattande bokverk Eibofolke kom ut 1855 och utgör en startpunkt för det omfattande intresset för Svenskestland – Aiboland, speciellt i Finland och Sverige. Russwurm hade ganska omfattande kontakter med Sverige och med Arthur Hazelius, grundaren av Nordiska Museet och Skansen. Hazelius var intresserad av estlandssvenskarna och ville gärna förse Nordiska Museet med föremål som kunde visa på den estlandssvenska särprägel. Russwurm levererade en del sådant till Hazelius, framför allt olika textilier, som fortfarande finns att beskåda.

Senare kom man att diskutera möjligheten att flytta en hel estlandssvensk gård till Skansen. Då är vi framme på 1920-talet, när Estland blev en självständig stat och man också där kom att intressera sig för de olika folkgrupper som bodde i landet och deras kulturer.

Eesti Rahva Muuseum (Estlands folkkulturmuseum) grundades 1909 för att belysa folkgruppernas kultur och fick sedan lokaler i den stora herrgården Raadi (Ratshof), strax norr om Dorpat/Tartu. Expeditioner utgick därifrån till olika intressanta bygder, bland annat de estlandssvenska, under de närmaste 20 åren.

Även inom folkgrupperna själva blev de respektive kulturerna intressanta, genom de nationella väckelser som ägde rum under sent 1800-tal och tidigt 1900-tal i Estland. Inom estlandssvenskarnas kulturförening Svenska Odlingens Vänner (SOV) kom frågan om ett centralmuseum i anslutning till svensk-finska S:t Mikaelsskyrkan i Reval upp på agendan redan år 1920, det första år då Estland verkligen var självständigt och i fred med grannen i öster. Det konstaterades dock att det fanns viktigare saker att ägna sig åt, framför allt gällande utbildningsfrågor och rättigheter för minoriteter. Frågan var uppe vid flera senare tillfällen men bland annat placeringen av ett sådant museum visade sig vara en känslig punkt och ärendet förföll.

I stället kom nu svenska och finländska etnologer och språkvetare att gripa in för att försöka bevara vad man, säkert helt riktigt,

såg som en försvinnande folklig kultur i industrialiseringens och politikens virvlar. Redan från 1870-talet var flera finlandssvenska filologer igång med insamlingsarbete. Nordiska museet bekostade på 1920-talet en stor undersökning på Runö, som resulterade i boken Runö av Ernst Klein och en mängd insamlade föremål. Svenska Litteratursällskapet i Finland organiserade också ett flertal expeditioner till de olika bygderna för att insamla prov på landsmål, dialektala ord och ortnamn, samt för att dokumentera kulturen. Enskilda forskare började också intressera sig för Estlands svenskbygder, såsom till exempel östgöten Per Söderbäck för Rågöarna och guten Nils Tiberg för framför allt Dagö.

Inom den estlandssvenska folkgruppen gjordes det, trots allt, också en del för att bevara en försvinnande folkkultur. På Rågöarna kunde en gammal rökstuga, Ippgården, invigas som folkkulturmuseum 1935, med Per Söderbäcks medverkan. Fridolf Isberg från Klottorp, agronom och den siste folkhögskolerektorn på Birkas, gjorde under 1930- och 40-talen en enorm insats att dokumentera hembygden Nuckö på olika sätt. Med mycket knappa resurser gjorde han en dokumentation som

efterhand hamnade på olika arkiv i Sverige och Finland och är en härlig utgångspunkt för fortsatt museiarbete.

Sovjettiden

I och med den estlandssvenska överflyttningen till Sverige blev det under många år angelägnare att integreras i det nya hemlandet än att ägna sig åt bevarandefrågor. Lyckligtvis dokumenterades åtskilligt via intervjuer med de äldre estlandssvenskarna både i Nordiska museets och Uppsala Landsmålsarkivs regi. Dessa samlingar blev ovärderliga i och med att hembygderna bröts ned av sovjetockupation och de äldre kulturbärarna gick ur tiden. Så småningom kom också estlandssvenskarna själva att återigen intressera sig för sina kulturbevarande frågor, både genom att medverka vid olika utställningar samt genom att börja bygga upp en mindre samling i SOV:s regi i Stockholm.

I Estland härskade sovjetmakten från 1944 och där var det länge helt omöjligt för de ändå rätt många kvarblivna estlandssvenskarna att organisera sig, redan att tala svenska var något som omedelbart väckte misstankar om spioneri hos ockupanterna. Man talade nog en del svenska i många hem, men utanför dessa rådde estniskan och ryskan. För de generationer som föddes efter kriget fanns ingen undervisning på svenska. Efter barndomsåren kom de vanligtvis successivt att förlora fädernas språk, trots att många faktiskt var registrerade som svenskar under hela sovjettiden. Att tänka sig ett estlandssvenskt museum i ett sådant läge var naturligtvis ogörligt.

Efterhand som sovjetstaten allt mer kom att förstenas under Brezjnevs och hans två närmaste efterföljares tid kom även ett

något mer släpphänt styre att råda, vilket ledde till att en mindre grupp estlandssvenskar i Reval började träffas för att tala svenska och umgås litet grann i lönndom. Att etablera en svensk förening var dock inte till att tänka på vid denna tid. Gruppen som träffades under tidigt 1980-tal bestod huvudsakligen av personer bosatta i Reval, där fanns Nargöbor men också till exempel läraren Anders Lindström från Ormsö, verksam bland annat i Korkis, museimannen Maido Limbak (ursprungligen Linbäck från Röicks på Dagö), uppvuxen i Rickull och Hapsal, arkitekten Ervin Johan Sedman från Enby och en del andra.

Dessa träffar var det första embryot till Samfundet för Estlandssvensk Kultur (SESK), som sedan under Gorbatjovs tid kom att bildas 1988, den första etniska föreningen i Estland som fick tillstånd för sin verksamhet. Ain Sarv, som senare kom in i bilden, blev den förste ordföranden, han tog bland annat hand om utgivandet av föreningens tidskrift Ronor. Maido Limbak valdes till vice ordförande och fick som en av sina uppgifter att se till att ett estlandssvenskt museum byggdes upp. Initiativet till detta museum kom alltså från den spillra svenskhet som blivit kvar i Estland under hela sovjettiden.

1988 var ju också det år, då det för första gången blev möjligt att helt legalt besöka de gamla svenskbygderna och Maidos roll i denna process blev omfattande. Även om det inte fanns något estlandssvenskt museum ännu, kom han att fungera som en mycket viktig introduktör till Svenskestland, både för återvändande estlandssvenskar och för nya besökare. Jag hörde själv om planerna på det estlandssvenska museet sommaren 1990, då fanns ännu just ingenting, vare sig

att visa eller att besöka. Dessutom fanns inga pengar till att bygga upp ett museum. Ett tidigt bidrag kom från Svenska Sällskapet för Antropologi och Geografi (SSAG), som arrangerade en insamling till museet i vardande, och som ända sedan sin tillkomst hade intresserat sig för estlandssvenskarna. 20 000 kronor blev ganska mycket rubel i Estland vid den tiden. Man fick också en kopiator år 1991 av Elmar Nyman, som varit i Reval och kopierat arkivhandlingar med den, en förstöringsapparat från mig innebär att man kunde börja kopiera gamla fotografier och så vidare.

Museet inrättas

Planerna på museet började nu ta fastare form, Limbak lyckades övertyga kulturministeriet om att det skulle inrättas, en informell omröstning bland SESK:s medlemmar visade att man önskade att museet skulle placeras i Hapsal och på Nuckö, som man först hade tänkt sig, inte minst för att man där också tänkt återuppbygga en estlandssvensk folkhögskola. I perspektiv var det nog mycket klokt att museet hamnade i Hapsal, dit dras mycket fler besökare och dessutom känner nog de flesta estlandssvenskar sig någorlunda hemma där. Meningen med museet var också att det skulle fungera som en estlandssvensk träffpunkt.

Det gick trögt med inrättandet av museet som en statlig verksamhet, vilket inte var så konstigt med tanke på att fram till augusti 1991 var Estland fortfarande ockuperat, därefter skulle den återuppståndna staten organiseras. Den 28 december 1992, slutligen, skrev landshövdingen på den akt som inrättade museet med säte i Hapsal, organisatoriskt lydande under länsförvaltningen, något som, tillsammans med namnet Estlandssvenska Museet – Rannarootslaste

Muuseum, skulle visa sig bli svårt att ändra på. Principiellt var det fel att museet skulle höra under Viks län, många estlandssvenskar hade ju bott i Harrien, på Dagö som blev ett eget län, på Runö som hörde till Ösel, en del vistades i modern tid i Virland. SESK hade en ganska stark avdelning i Rakvere på 1990-talet, baserad på utflyttare från de traditionella bygderna i samband med den sovjetiska industrialiseringen av de östliga områdena. Namnet Aibolands Museum kom tidigt upp. Aiboland var ju vad man redan på 20-talet kallat de samlade svenskbygderna efter Rågöborna – Eiborna. Dessutom lät det mer slagkraftigt likasom sin estniska motsvarighet, Rannarootsi Muuseum.

Landshövdingens inrättande av det estlandssvenska museet innebar att det fick en egen budget inom ramen för länsstyrelsens. Den räckte inte till mycket, men innebar att Maido Limbak, som de senaste åren hade haft som specialuppdrag från sin ordinarie arbetsplats Historiska Museet i Reval att inrätta ett museum över Komsomol, den kommunistiska ungdomsorganisationen (något som han infamt lät gå så sakta framåt som möjligt), kunde kliva över till posten som anställd museidirektör i Hapsal, med en obetydlig lön. Ganska omgående fördes även två halvtidsanställda damer från läns-museet över till det estlandssvenska museet, och man fick sina första lokaler, ett par kala vindsrum på Kalvholmen i det hus där tonsätaren Cyrillus Kreeks museum låg då. Där kunde man i alla fall börja samla på sig en del föremål som på sikt skulle kunna användas för olika aspekter av den estlandssvenska historien och kulturella utvecklingen. Våren 1993 fick man också via byteshandel ett rum på sex kvadrat i det dåvarande

länsbiblioteket, det som före kriget varit Hapsals S:t Johannes prästgård vid Kalktorget. Detta rum hade åtminstone en stor plåtklädd rörspis som gav ordentligt med värme. Länsmuseum fick i gengäld använda den estlandssvenska kopian, eftersom man inte hade någon egen!

Naturligtvis var denna lösning av lokalfrågan endast tillfällig, i väntan på att något mer permanent skulle kunna byggas upp. Hembygdsdagen 1992, det vill säga redan innan museet var formellt inrättat, kom en glad Maido Limbak till den estlandssvenska hembygdsdagen i Stockholm med en samling bilder på ett hus i anslutning till Gamla Hamnen i Hapsal, ett hus som han tänkte skulle passa museet som hand i handske. Bland fördelarna nämnde han att huset inte var alltför förfallet, att det inte krävts åter av någon förkrigstida ägare, att det delvis stod tomt, formatet var lagom enligt den tidens syn och viktigast: det låg vid den klassiska estlandssvenska mötesplatsen där man lade till vid sina handelsfärder till Hapsal, Gamla Hamnen, själva navet i det västliga estlandssvenska kontaktfältet.

Det blev också klart att museet skulle kunna öppna sin första utställning till sommaren 1993 i det gamla rådhuset i Hapsal, numera länsmuseum. Detta var en viktig startpunkt för den egentliga verksamheten för museet. Två större rum i rådhuset fick disponeras och museipersonalen beslöt att söka visa estlandssvenskarna som en kulturellt och materiellt välbeställd grupp i republiken Estland. Många estlandssvenskar både i Sverige och i Estland lånade ut föremål, för museet hade ännu inte mycket att erbjuda i den vägen. Utställningen öppnades i juni efter mycket hektiska dagar för alla inblandade.

Den blev så pass framgångsrik att den fick stå kvar ända till våren 1994, då planerna var att sätta upp en utställning med anledning av 50-årsminnet av den estlandssvenska exodusen – överflyttningen till Sverige.

Nu började det även hända saker med lokalfrågan. Förhandlingar inleddes med Hapsals stad beträffande huset i Gamla Hamnen. Borgmästaren fick med sig stadens styrelse på någon form av överlåtelse av huset till museet, men frågan komplicerades av att det inte var tillåtet att åter förstatta redan privatiserade fastigheter. I stället kunde staden erbjuda ett 25-årigt hyreskontrakt och ett sådant, i första hand för den övre våningen, undertecknades i oktober 1993. Planerna från museets sida var nu att rusta upp övervåningen, som stod tom, och i nästa steg ta itu med bottenvåningen, när staden anvisat ersättningsboenden åt dem som hade lägenheter där. För 1994 avsatte länsstyrelsen 30 000 EEK till lokalerna, så tillsammans med olika donationer kunde man gå vidare med en försiktig upprustning och bekosta en ny elektrisk matledning. Ett större kontorsrum stod klart våren 1994, i grevens tid, eftersom länsbiblioteket nu blev tvunget att lämna den gamla prästgården som skulle återlämnas till S:t Johannes församling, som i sin tur senare hyrt ut hela fastigheten till olika hantverksbutiker. Våren 1994 gav den nye borgmästaren, Urmas Sukles, fortfarande på denna post år 2022, ett löfte om att staden skulle gå in i museistiftelsen med huset Sadama 31 som sitt bidrag.

Kontakt togs med de olika estlandssvenska organisationerna för att pejla intresset att bilda en samlingsstiftelse till stöd för museets uppbyggnad. Arbetet med att

förankra museet i omvärlden fortsatte också på andra sätt detta år. I mars uppvaktades dåvarande utbildnings- och kulturminister Paul-Eerik Rummo och bemötandet var mycket positivt. Man nådde en muntlig överenskommelse om att om estniska staten bidrog med en viss summa så skulle också den blivande museistiftelsen göra detsamma. Senare beslöt kulturministeriet att 1995 bidra med 200 000 EEK, en betydande förbättring jämfört med föregående års 30 000. För stiftelsens del var det inga problem att få ihop samma summa med hjälp av de olika hembygdsföreningarna, SOV, Riksföreningen Sverigekontakt, SSAG med flera.

Någon sommarutställning 1994 blev det dock inte, läns museet ändrade sig om sitt löfte att åter upplåta utställningslokal medan Maido Limbak drabbades av en långvarig sjukdom som höll i sig hela sommaren. Utan honom som samordnare av alla föremål och bilder som måste lånas in, gick det inte att åstadkomma något. I stället gick verksamheten närmast i stå under det andra halvåret, visserligen kom det fortsatt in föremål och bilder till museet, men det hände inte mycket annat positivt.

Nya tag skulle bli nödvändiga för att kunna gå vidare. Eftersom Maidos hälsa fortfarande var svag och han dessutom uppnådde den

dåvarande pensionsåldern 1994/95, tillsatte länsstyrelsen sommaren 1995 på Maidos förslag en ny museidirektör, Igor Klippberg från Roslep, byggnadsingenjör och tidigare byggnadsinspektör i Vik. Eftersom det skulle bli fråga om mycket bygge de närmaste åren ansågs det tillfälligtvis lämpligt med en byggnadsexpert som chef, tillsammans med en deltidsanställd Maido, i mån av hälsa.

Fortsättning i nästa nummer

Estlandssvensk sång- och dansfest i Hapsal

Den första svenska sångfesten i Estland ägde rum 1933 i Hapsals biskopsborg under ledning av Cyrillus Kreek, som var intresserad av estlandssvenskarnas sångarv och själv var kompositör. Nästa gång blev först 80 år senare. Så föddes traditionen och vart tredje år träffas körer (sedan 2016 även dansare i en separat del av festen) och musiker från hela Estland för en sång- och dansfest inspirerad av det estlandssvenska arvet.

Den 6 juli klockan 12.00 äger Estlandssvenskarnas V sång- och dansfest "Från när och fjärran" rum, vars repertoar inkluderar traditionella sånger och danser tillsammans med verk lånade från andra nationer, som blev kända i svenskbygderna under moderniseringstid och under 1900-talets inledande decennier. I Hapsals biskopsborg kan ni lyssna på Ormsöleikar (dansmelodier) som framförs

av världens största talharpaorkester, samt den förenade kören av estlandssvenskar och deras vänner från Estland, Sverige och Finland. Totalt blir det över 400 körsångare, över 600 folkdansare och ett hundratal musiker som deltar på festen.

Program

11.00 Sång- och dansfest-andakt i Hapsals domkyrka

11:30–12:00 Procession

12.00–15.00 Estlandssvenska V sång- och dansfest "Från när och fjärran". Sångsviten "Från när och fjärran" kommer att framföras för första gången på festen. På programmet står Ormsöleikar av världens största (så vitt vi vet) talharpaorkester, körsånger på estniska och svenska. Det är möjligt att njuta av estlandssvenska danser och svenska danser på estniskt vis som framförs av folkdansgrupper

från hela Estland. Evenemanget är gratis. Denna gång är det möjligt för var och en att sjunga med genom att köpa ett sånghäfte på plats eller om sångerna är bekanta redan, sjunga med och på så sätt bildas en förenad kör av sångarna och lyssnare. Det går även att dansa på den stora borggården av ren glädje!

18.00 Klassisk konsert i Hapsals domkyrka. På piano Hans Matthias Kari, estlandssvensk från Hapsal, tillsammans med sina vänner från Sibelius-Akademien. Evenemanget är gratis.

Det är möjligt att stötta hela evenemanget genom att köpa en supporterbiljett från Piletilevi <https://store.piletilevi.ee/public/et/event/430166/purchase/sector/81013>

Rannarootsi muuseum tähistas juubelit

Göran Hoppe

Artikkel on varem avaldatud ajakirjas „Skärgård“.

28. detsembril 2022 möödus 30 aastat päevast, kui Lääne maa- vanema otsusega asutati riiklik Eestirootslaste Muuseum, praegune Rannarootsi Muuseum.

Mõte eestirootslaste ajaloo ja kultuuri jäädvustamisest muuseumi näol on palju vanem kui muuseum ise, õigupoolest sama vana kui eestirootslaste kui omaette rahvusrühma „avastamine“ XIX sajandi keskel. 1855. aastal ilmus Carl Russwurmi mahukas koguteos „Eibofolke“, mis pani eriti Soomes ja Rootsis aluse laialdasele huvile eestirootsi aladel ehk Aibolandis elavate rootslaste vastu. Russwurmil olid üpris tihedad sidemed Rootsi ning Arthur Hazeliuse, Nordiska Museeti ja Skanseni asutajaga. Hazelius oli eestirootslastest huvitatud ja soovis hankida Nordiska Museetile eestirootsi eripära kajastavaid esemeid. Russwurm saatis Hazeliusele põhiliselt tekstiile, mis on vaatamiseks väljas tänaseni.

Hiljem hakati arutama võimaluse üle viia Skansenisse terve eestirootsi talu. Siit jõuame 1920. aastatesse, kui Eestist oli saanud iseseisev riik ja ka seal hakati huvi tundma riigis elavate eri rahvusrühmade ja nende kultuuride vastu. 1909. aastal oli asutatud rahvusrühmade kultuuri tutvustamiseks Eesti Rahva Muuseum, mis sai hiljem enda käsutusse hiljem Tartust põhja pool asuva suure Raadi mõisa ruumid. Lähema 20 aasta jooksul korraldati muuseumist

ekspeditsioone huvipakkuvatele, sealhulgas rannarootsi asualadele.

Eestis XIX sajandi lõpus ja XX sajandi alguses toimunud toimunud rahvusliku ärkamise ajal hakkasid oma kultuurist huvituma ka rahvusgrupid ise. Eestirootslaste kultuuriühingus Svenska Odlingens Vänner (SOV) tõusis küsimus Tallinna Rootsi-Soome Mihkli kirikus asuva keskmuuseumi asutamisest päevakorda juba 1920. aastal, esimesel aastal, kui Eesti oli tõeliselt iseseisev ja idanaabriga oli sõlmitud rahu. Siiski nenditi, et tegeleda tuleb tähtsamate asjadega, eelkõige haridusküsimuste ja vähemusrahvuste õigustega. Küsimus oli üleval mitmel hilisemal korral, kuid muuseumi asukoht osutus tundlikuks teemaks ja arutelu vaibus.

Selle asemel sekkusid Rootsi ja Soome etnoloogid ja keeleteadlased, püüdes säilitada seda, mida peeti, kindlasti õigustatult, industrialiseerimise ja poliitika keerises kaduvaks rahvakultuuriks. Mitmed soomerootsi filoloogid olid alustanud kogumistöid juba 1870. aastatel. Nordiska museet rahastas 1920. aastatel põhjalikke uurimistöid Ruhnul, mille tulemusel valmis Ernst Kleini Ruhnuraamat ja koguti hulk vanavara. Keelemurrete, murdesõnade ja kohanimede kogumiseks, samuti rahvakultuuri dokumenteerimiseks korraldas eri asualadele ekspeditsioone Rootsi Kirjanduse Selts, Soomes. Eestirootsi asualade vastu hakkasid huvi tundma ka üksikuurijad, nagu näiteks Per Söderbäck (Pakri saared) ja Nils Tiberg (esmajooned Hiiumaa).

Kõigest hoolimata tehti kaduva rahvakultuuri säilitamiseks üksjagu ära ka eestirootsi rahvusgrupi siseselt. Per Söderbäck osalusel avati Pakri saartel, vanas Ipp-talus (suitsutares) 1935. aastal rahvakultuuri muuseum. 1930.–1940. aastatel andis Noarootsi dokumenteerimisse oma hindamatu panuse Suur-Nõmmkülast pärit agronoom ja Pürksi rahvaülikooli viimane juhataja Fridolf Isberg. Ülimalt nappide ressursside abil dokumenteeritud materjal jõudis hiljem erinevatesse Rootsi ja Soome arhiividesse ning kujutab endast suurepäraselt lähtepunkti edasises muuseumitöös.

Nõukogude aeg

Pärast eestirootslaste siirdumist Rootsi tõusis lõimumine uuel kodumaal paljudeks aastateks olulisemale kohale kui kultuuri talletamine. Vanemaid eestirootslasi intervjuerides, mida korraldasid Nordiska Museet ja Uppsala murdearhiiv, ühtteist siiski dokumenteeriti. Ajal, kui endised asualad Nõukogude okupatsiooni ajal laostusid ja kultuurikandjad siitilmast lahkusid, osutusid need kogud hindamatuks. Tasapisi hakkasid oma kultuuri säilitamisest taas huvituma ka eestirootslased ise, osaledes erinevatel näitustel ja hakates SOV juhtimisel Stockholmis üles ehitama väiksemat kogu.

Eestis kehtis 1944. aastast Nõukogude võim ja ikka päris paljude mahajäänud eestirootslaste eneseorganiseerimine oli pikka aega täiesti võimatu. Okupantides tekitas koheseid spionaažikahtlusi

ainuüksi rootsi keele rääkimine. Paljudes kodudes rootsi keelt siiski räägiti, kuid väljaspool seda valitses eesti ja vene keel. Sõjajärgsete põlvkondade jaoks rootsikeelset haridust ei eksisteerinud. Ehkki paljud olid passi järgi rootslased kogu Nõukogude aja, kaotasid nad pärast lapsepõlve järk-järgult oma esivanemate keele. Sellises olukorras oli mõte eestirootslaste muuseumi asutamisest loomulikult teostamatu.

Nõukogude riigi kivinemisele Brežnevi ja tema kahe järeltulija ajal järgnes mõnevõrra lõdvem režiim, mis võimaldas väikesel eestirootslaste rühmal hakata Tallinnas koos käima ja poolsalaja rootsi keeles suhtlema. Rootslaste ühingu loomine polnud sel ajal siiski mõeldav. 1980. aastate alguses keskel käinud grupp koosnes põhiliselt Tallinnas elanud isikutest, seal oli naissaarlasi, kuid ka näiteks Vormsilt pärit õpetaja Anders Lindström, kes tegutses muuhulgas Kurkses, muuseumitöötaja Maido Limbak (algselt Linbäck Reigist), kes kasvas üles Riguldis ja Haapsalus, arhitekt Ervin-Johan Sedman Einbyst ja mitmed teised.

Need kokkusaamised panid aluse tulevasele Eestirootslaste Kultuuri Seltsile (ERKS), mis moodustati hiljem, 1988. aastal Gorbatsõvi ajal ja millest sai esimene tegevusloa saanud rahvuskultuuriselts Eestis. Seltsi esimeseks esimeheks sai hiljem mängu tulnud Ain Sarv, kes tegeles muuhulgas ühingu ajakirja „Ronor“ väljaandmisega. Aseesimeheks valiti Maido Limbak ja üheks tema ülesandeks oli korraldada eestirootslaste muuseumi ülesehitamist. Niisiis pärines muuseumi rajamise algatus Nõukogude ajal Eestisse jäänud rootsi rahvakillust.

1988. aastal võis ka esmakordselt täiesti seaduslikult külastada

vanu rannarootsi alasid ja Maido roll oli selles protsessis tohutu. Ehkki eestirootslaste muuseumi sel ajal veel ei eksisteerinud, sai temast väga oluline rannarootsi alade tutvustaja nii tagasitulevatele eestirootslastele kui uutele külalistele. Mina ise kuulsin eestirootslaste muuseumi asutamise kavast 1990. aasta suvel, kui näidata ega külastada polnud veel midagi. Polnud ka raha muuseumi ülesehitamiseks. Esimene toetus saabus Rootsi Antropoloogia ja Geograafia Seltsilt (Svenska Sällskapet för Antropologi och Geografi, SSAG), mis oli eestirootslaste vastu huvi tundnud juba asutamisest peale ja mis korraldas tulevase muuseumi heaks korjanduse. 20 000 krooni eest sai Eestis sel ajal omajagu rublasid. 1991. aastal saadi Elmar Nymanilt, kes oli viibinud Tallinnas ja kopeerinud sellega arhiividokumente, paljundusmasin, minult saadud suurendusaparaadiga võis alustada vanade fotode kopeerimist jne.

Muuseumi asutamine

Nüüd hakkasid muuseumi plaanid kindlamat kuju võtma. Limbakul õnnestus veenda kultuuriministeeriumit selle asutamise vajaduses, ERKS-i liikmete seas läbiviidud mitteametlik küsitlus näitas, et muuseumi asukohana nähti Haapsalut ja Noarootsit, nagu esialgu mõeldud, muuhulgas seetõttu, et seal kavandati ka taastada eestirootslaste rahvaülikool. Pikemas plaanis oli muuseumi sattumine Haapsallu siiski väga nutikas, sest sinna jõuab külastajaid palju enam ja lisaks tunnevad paljud eestirootslased ennast seal enam-vähem koduselt. Muuseumi eesmärk oli ka toimida eestirootslaste kohtumispaigana.

Riikliku muuseumi asutamine kulges vaevaliselt. See oli ka üpris

mõistetav, kuna Eesti oli 1991. aasta augustini endiselt okupeeritud, seejärel tuli aga taastatud riiki hakata üles ehitama. Lõpuks, 28. detsembril 1992, allkirjastas maavanem dokumendi, millega asutati muuseum asukohaga Haapsalus ja mis allus organisatsiooniliselt maavalitsusele; see koos nimetusega Rannarootslaste muuseum paistis olevat väärmatu. Muuseumi allumine Lääne maavalitsusele oli põhimõtteliselt väär, palju eestirootslasi elas ju ka Harjumaal, Hiiumaal, millest sai omaette maakond, Ruhnus, mis kuulus Saaremaale, osa rootslasi elas uuemal ajal Virumaal. 1990. aastatel oli ERKS-il üpris tugev osakond Rakveres, see baseerus idapiirkondade nõukogudeaegse industrialiseerimise käigus traditsioonilistelt asualadelt lahkunud inimestel. Muuseumi rootsikeelne nimetus Aibolands Museum kerkis üles varakult. Pakrilaste – eibo'de – järgi kasutati rannarootsi alade kohta ühisnimetust Aiboland juba 1920. aastatel. See, nagu ka muuseumi nime eestikeelne vaste Rannarootsi Muuseum, tundus olevat palju lõõvam.

Eestirootslaste muuseumi asutamine tähendas, et sellele anti maavalitsuse alluvuses omaette eelarve. Seda polnud küll palju, kuid niipalju ikka, et Maido Limbak, kes oli saanud viimastel aastatel oma põhitöökohalt Eesti Ajaloomuuseumis eriülesande asutada komsomolimuseum (mida venitas häbitul moel võimalikult kaua), võis asuda tühise palga eest Haapsallu muuseumidirektoriks. Üsna pea viidi maakonnamuuseumist eestirootslaste muuseumi üle ka kaks osalise koormusega naistöötajat ja saadi esimesed ruumid – paar tühja pööningutuba Vasikaholmil, toonases Cyrillus Kreeki majamuuseumis. Seal võis vähemalt hakata esemeid koguma,

mida hiljem kasutada eestirootslaste ajaloo ja kultuurilise arengu eri aspektide uurimiseks. 1993. aasta kevadel saadi vahetuskaubana ka kuue ruutmeetri suurune tuba toonases maakonna raamatukogus, Rootsituru ääres asunud sõjaeelses Jaani kiriku pastoraadis. Selles toas oli vähemalt suur plekkahi, mis andis korralikult sooja. Maakonnamuuseum võis vastutasuks kasutada eestirootslaste paljudusmasinat, kuna neil endal seda ei olnud!

Oodates millegi püsivama ülesehitamist, oli see lahendus loomulikult ajutine. 1992. aasta, s. t. juba enne muuseumi formaalset asutamist saabus rõõmus Maido Limbak Stockholmi eestirootslaste kodukandipäevale, kaasas hulk fotosid Haapsalu Vanasadama lähedal asuvast majast, mis tema hinnangul pidi muuseumile sobima kui valatult. Asukoha eeliste seas mainis ta seda, et hoone oli suhteliselt hästi säilinud, et sõjaeelsed omanikud polnud seda tagasi taotlenud, et see seisis osaliselt tühjana, formaat oli tolle aja seisukohast sobiv ja mis kõige tähtsam: see asus klassikalise eestirootslaste kohtumispaiga kõrval, kus Haapsallu toimunud kaubareisidel maabuti – Vanasadamas, eestirootslaste läänepoolse kontaktala keskpunktis.

Ühtlasi selgus, et 1993. aasta suvel on muuseumil võimalik avada Haapsalu vanas raekojas, praeguses maakonnamuuseumis oma esimene näitus. See oli muuseumi sisulise tegevuse algus. Näituse käsutusse anti kaks suuremat raekoja ruumi ja muuseumi personal otsustas näidata eestirootslasi kui Eesti Vabariigis kultuuriliselt ja materiaalselt heal järjel olnud rahvusrühma. Kuna muuseumil endal ei olnud veel suurt midagi pakkuda, deponeerisid näitusele oma esemeid paljud eestirootslased

nii Rootsis kui Eestis. Pärast kõiki de asjaosaliste jaoks väga tihedaid päevi avati näitus juunis. See osutus niivõrd edukaks, et jäi avatuks kuni 1994. aasta kevadeni, kui tekkis plaan koostada eestirootslaste *exoduse* – Rootsi siirdumise 50. aastapäeva näitus.

Nüüd hakkas ühtteist liikuma ka ruumide küsimuses. Vanasadama hoone asjus alustati Haapsalu linnaga läbirääkimisi. Linnapea veenis linnavalitsust andma maja üle muuseumile, kuid küsimuse muutis keerulisemaks asjaolu, et juba munitsipaliseeritud vara taasriigistamine ei olnud lubatud. Selle asemel pakkus linn 25-aastast rendilepingut, ja üks leping, esialgu ülemise korruse kohta allkirjastati 1993. aasta oktoobris. Nüüd oli muuseumil kavas korrastada tühjana seisev ülakorrus ja võtta järgmise sammuna ette alumine korrus, kui linn on leidnud seal elanud elanikele asenduspinna. 1994. aastal eraldas maavalitsus ruumide remondiks 30 000 krooni, mis võimaldas koos erinevate annetustega jätkata nende ettevaatlikku korrastamist ja uue elektrijuhtmestiku paigaldamist. 1994. aasta kevadel valmis suurem kontoriruum. Oli ka viimane aeg, kuna maakonna raamatukogu oli sunnitud tagastamisele kuuluvast Jaani koguduse pastoraadist lahkuma ja kogudus rentis kogu hoone välja eri käsitööpoodidele. 1994. aasta kevadel andis uus linnapea, Urmas Sukles, kes on 2022. aastal endiselt sellel ametikohal, linna poolse lubaduse astuda muuseumi sihtasutusse, kasutades omaosalusena Sadama 31 hoonet.

Kaardistamaks huvi muuseumi ülesehitamist toetava sihtasutuse loomise suhtes, võeti ühendust erinevate eestirootsi organisatsioonidega. Muuseumi arendamine välismaailmaga jätkus ka muul.

Märtsis käidi toonase haridus- ja kultuuriministri Paul-Eerik Rummo jutul ja vastuvõtt oli väga positiivne. Saavutati suuline kokkuleppe, et kui Eesti riik eraldab teatud summa, teeb sedasama ka tulevane muuseumi sihtasutus. Hiljem otsustas kultuuriministeerium toetada muuseumi 1995. aastal 200 000 krooniga – tuntav paranemine võrreldes eelneva aasta 30 000 krooniga. Sihtasutuse seisukohalt polnud sama summa kokkusaamine eri kodukandiühingute, SOV, Riksföreningen Sverigekontakti, SSAG jt. abil mingi probleem.

1994. aasta suvenäitus jäi siiski toimumata, kuna maakonnamuuseum taganes näitusesaali kasutamise lubadusest, samas kui Maido Limbakut tabas pikaajaline haigus, mis kestis terve suve. Ilma tema kui deponeeritavate esemete ja fotode koordinaatorita polnud võimalik midagi korraldada. Teisel poolaastal muuseumi tegevus praktiliselt seiskus. Muuseumisse laekus küll esemeid ja fotosid, muud positiivset aga ei toimunud.

Edasiliikumiseks tuli midagi ette võtta. Kuna Maido tervis oli 1994.–1995. aastal jätkuvalt kehv ja saabus ka pensioniiga, määras maavalitsus 1995. aasta suvel Maido ettepanekul uueks muuseumi direktoriks Igor Klippbergi Rooslepast, ehitusinseneri ja endise Läänemaa ehitusinspektori. Kuna lähiaastatel oli oodata palju ehitustöid, nähti sobiva direktorina esialgu mõnda ehituseksperdi, kelle kõrval tegutseb, nii nagu tervis lubab, osalise koormusega Maido.

Storfisket på Odensholm och Fiskebolaget Kalandus

Lotta Odmar

En sten med årtalet 1938 inristat finns fortfarande kvar på stranden vid Storhamne på Odensholm. Kan årtalet syfta på att Fiskebolaget Kalandus startade sin verksamhet på ön det året?

Fisket på ön i äldre tid

Fiske var bara en av holmbornas näringar. Andra var jordbruk, lotsning, bärgning av vrakgods, jakt på säl och sjöfågel. Fisket var beroende av havet och fångsterna har varierat mycket genom tiderna. Öborna fiskade bland annat strömming, flundra, sik och kilo (vassbuk) med nät. Flundra var en viktig fisk på matbordet för holmborna sedan gammalt. De fiskade också abborre, ål och torsk som kunde saltas in eller torkas för eget behov.

I äldre tid var torkad och saltad fisk de produkter som holmborna skulle leverera till Hapsals slott och senare till Nyhove. På hösten sålde holmborna salt strömming, små mängder rökt torsk och flundra från sina storbåtar, ”jakter” vid Mikaelmarknaden i Hapsal. Där köpte de också sin vinterproviant när de sålde lite av sin sommarfångst. Säd och virke mot fisk bytte holmborna till sig när de låg med sina båtar vid Rickul. Innan första världskriget hade holmborna sumpar då man köpte upp fisk på Estlands västkust och sedan seglade till Reval och sålde fisken. Öborna bedrev också gästfiske med ryssjor i Matsalbukten en tid i slutet av 1800-talet.

Storfisket på Holmen

I början av 1900-talet startar en sista period i öns historia då holm-

bornas försörjning blev alltmer fokuserad på fiske. Kilo blev en viktig handelsvara i ungefär två decennier i början av 1900-talet då fem kilobåtar byggdes på ön. Kilofisket började genast efter islossningen och slutade först till julen. Ett kilonät kunde efter sekelskiftet vara mycket stort, 43 meter långt och 250 maskor djupt. Gårdarnas båtar förde fångsten till Hapsal, Baltischport och ibland till Reval eller ännu längre. Förtjänsten var god.

Marknaden för torsk var begränsad under 1800-talet, bara värdshuset köpte ett par tre ibland. I gammal tid – sade man – kunde hela fångsten bäras hem i en *pau* (korg) av näver, vid mitten av 1800-talet hade det behövts en *käss* (kasse) men från sekelskiftet ökade torskfångsterna starkt så det behövdes en kärra för transport av torsken. Vid mitten av 1920-talet minskade torsken igen. Erkas och Brusgårdarna började transportera den saltade torsken i fat för att sälja den i Reval, Baltischport eller i Hapsal. Ibland behövde de åka ända till Dagö eller Ösel.

Hösten 1935 kom torsken tillbaka. Man började fiska torsk med långrev i slutet av 1930-talet vilket bidrog till de ökade fångsterna. Fångsten ökade dramatiskt på 1930-talet och den årliga avkastningen var runt 170 tunnor saltad torsk; en tunna rymde cirka 120 kilo fisk. 1939 fångade holmborna 180 000 kg torsk under årets tio första månader, vilket var 9 % av hela Estlands torskfångst. Den ekonomiska framgången var till en början begränsad då marknaden för torsk var liten

och priset lågt. Torsk blev viktig i öns ekonomi strax före andra världskriget och under krigsåren.

Fiskebolaget Kalandus

1938 började Arvo End experimentera på Odensholm med torkning av torsk och tillverkning av tran enligt de metoder han hade förvärvat i Lofoten, Norge. Hans experiment var framgångsrika och nästa år köpte det nybildade fiskebolaget Kalandus 180 000 kilo torsk lokalt. Det gav Odensholm namnet Tursasaar (Torskön) bland estländarna enligt Johannes Erkas (f. 1882). Från Ernst Brus (f. 1921) berättelser, om återkomsten till Odensholm 1942: ”Då kom ju fiskföreningen dit och det blev en väldig fart på fisket. Pengar fanns det, hur mycket som helst.....men det gick ju inte att få något för dem så var det bra med det. Men det blev ett stort uppsving, full fart på fisket, torsk fiskade vi för det mesta. Den där föreningen, Kalandus, tog ju allting, de torrsaltade i stora magasin och packade sen i stora lådor. Föreningen hade en båt, en stor båt som hämtade, körde lite då och då och hämtade när det började bli för fullt så de inte hade plats för det. Soltorkade (torsken) gjorde de till och med på sommaren, sådan där klippfisk, skar ut det grova ryggbenet och fläkte upp dem och torrsaltade sedan och hängde ut på solställningar. Torsk huvudena togs av, dessa trädde ungarna upp på snören och hängde på tork, det var visst sådant som gick till fiskmjöl.”

Arvo End

End Albert Arvo (f. 1914 – d. 1993 Stockholm) var en estnisk fiskeprofil och han kom från en kustfamilj. Efter examen vid Pärnu fiskeskola 1933 arbetade han på ett estniskt sillfiskefartyg. Sedan flyttade han till Norge och tog examen från Aukra fiskeskola 1936. Efter att ha återvänt till Estland 1938 avslutade han avancerade fiskekurser vid Tekniska universitetet och blev fiskerikonsult. Han arbetade med att utveckla metoder för förädling av torsk. Han etablerade en testbas på Odensholm och publicerade artiklar i tidningen Eesti Kalandus.

1940 deltog han i grundandet av Centralförbundet för Fiskarföreningarna Kalakeskus och var chef för dess fiskförädlingsavdelning. Han flyttade till Sverige 1944 där han 1947 grundade företaget Fiskprodukter. Han började bland annat tillverka kryddsill, enligt receptet av Tallinna kilo. Han introducerade även saltgurka och surkål till svenskarna. Han bildade Estniska Fiskarförbundet 1980, som skapades i Sverige, för att forska om det estniska fiskets historia, och han var redaktör för 2-volymssamlingen Eesti kalanduse minevikust (Estniskt fiske förr).

Källor:

Aibolands museum, Haapsalu, Plansch 4. Åkern och sjön, av Göran Hoppe och Jorma Friberg.

Aman V.: En bok om Estlands svenskar, del 4. Stockholm 1992.

Odensholms byalag: inspelningar/ intervjuer av Ernst Brus gjorda av Marianne Brus där Ernst berättar om livet på Odensholm. Inspelat på Singö 1981, nedtecknade av Saga Adolfsson

Peil T.: Settlement history and cultural landscapes on Osmussaar. Stockholms Universitet och Estonia Maritima 4: 5–38.

Internet, artikel om Arvo End: <https://www.kalapeedia.ee/6015.html>

Fiskecenter Kalakeskus vid evakueringen 1940.

Foto: Eesti Rahva Muuseum Fk 907:218

Kalakeskus evakueerimise ajal 1940

Foto: Eesti Rahva Muuseum Fk 907:218

Stenen i Storhamne med årtallet 1938 inristat.

Foto: Rita Koppel 2023

Storhamne kivi koos aastarvuga 1938

Foto: Rita Koppel 2023

Lampa användes vid ljustring av fisk. Två stora sammanlänkade lyktor med bambuhandtag. Man ställde in fotogenlampor och hängde dem bakpå båten. Man fiskade oftast gädda på detta sätt. Obs! Ljusavskärmningen, så att ljuset riktades nedåt.

Foto: Eesti Rahva Muuseum, A493:393

Lampi kasutati ahingupüügil. Kaks suurt omavahel ühendatud lampi, bambusest käepidemega. Petrooleumlambid riputati paadi taha. Sel moel püüti enamasti haugi. NB! Varjestus, mis suunas valguse allapoole.

Foto: Eesti Rahva Muuseum, A493:393

Arbete med nät vid Storhamne, Boan, 1937

Foto: Foto: Eesti Filmiarhiiv, EFA.0-130643

Töö võrkudega, Storhamne, Boan, 1937

Foto: Eesti Filmiarhiiv, EFA.0-130643

Suurkalastus Osmussaarel ja kalafirma „Kalandus”

Lotta Odmar

Osmussaarel Storhamne rannal on tänaseni säilinud kivi, millesse on raiutud aastaarv 1938. Kas see aastaarv võib tähistada kalafirma „Kalandus” tegevuse algusaastat Osmussaarel?

Osmussaare varasem kalandus

Kalapüük oli vaid üks osmussaarlaste elatusalasid. Teisteks olid põlumajandus, lootsimine, hukkunud laevadelt vara päästmine, hülgeküttimine ja linnujaht. Kalapüük sõltus merest ja saagid varieerusid aja jooksul tugevalt. Osmussaarlased püüdsid võrguga räime, lesta, siiga ja kilu. Lest kuulus osmussaarlaste toidulaua juurde juba ammudest aegadest. Nad püüdsid ka ahvenat, angerjat ja turska, mida soolati oma tarbeks või kuivatati.

Varasemal ajal viisid osmussaarlased kuivatatud ja soolatud kala Haapsalu lossi ja hiljem Uuemõisa. Sügisel müüsid osmussaarlased soolatud räime, väikeses koguses suitsuturska ja -lesta Haapsalu mihklilaadal oma suurpaatidest (*jakter*). Suvist saaki müües soetasid nad sealt ka talvevarusid. Kala vastu vahetasid saareelanikud endale Riguldis viljaseemet ja puitu. Enne Esimest maailmasõda kasutasid osmussaarlastel sumpasid, kuna Eesti läänerrannikul osteti kala üles, purjetati seejärel Tallinnasse ja müüdi kala seal maha. XIX sajandi lõpus tegelesid osmussaarlased Matsalu lahes mõnda aega ka rüsapüügiga.

Suurkalastus Osmussaarel

XX sajandi alguses algab saare ajaloo viimane periood, mil osmussaarlaste elatusalad keerlesid üha enam kalapüügi ümber. Umbes kahekümneks aastaks muutus tähtsaks kaubandusartikliks kilu. Saarel ehitati viis kilupaati. Kilupüük algas kohe pärast jääminekut ja lõppes alles jõuludeks. Üks kiluvõrk võis olla väga suur – 43 meetrit pikk ja 250 silma kõrge. Saak viidi paatidega Haapsallu, Paldiskisse ja mõnikord Tallinnasse või veelgi kaugemale. Teenistus oli hea.

Tursaturg oli XIX sajandil piiratud, mõnikord ostsid paar-kolm kala vaid kõrtsid. Vanasti – öeldi – võis kogu saagi koju viia ühes kasetohust *pau's* (korvis), XIX sajandi keskel oli tarvis juba *käss'i* (kotti), alates sajandivahetusest kasvas aga tursasaak niivõrd, et kala transportimiseks oli tarvis käru. 1920. aastate keskel kahanes tursasaak taas. Erkas-ja Brus-talud hakkasid soolaturkska transportima vaadides, et müüa seda Tallinnas, Paldiskis või Haapsalus. Mõnikord tuli sõita ka Hiiumaale või Saaremaale.

1935. aasta sügisel tuli tursk tagasi. 1930. aastate lõpus hakati turska püüdma põhjanõõridega, mis aitas püügi suurenemisele veelgi kaasa. 1930. aastatel kasvas saak järsult ja iga-aastane saagikus oli umbes 170 tunni soolaturkska; ühte tunni mahtus umbes 120 kilo. 1939. aastal püüdsid osmussaarla-

sed aasta esimese kümne kuuga 180 000 kilo turska, mis moodustas 9% kogu Eesti tursasaagist. Majanduslik edu oli esialgu tagasihoidlik, kuna tursaturg oli väike ja hind madal. Tursk omandas saare majanduses tähtsa koha vahetult enne Teist maailmasõda ja sõja-aastatel.

Kalafirma „Kalandus”

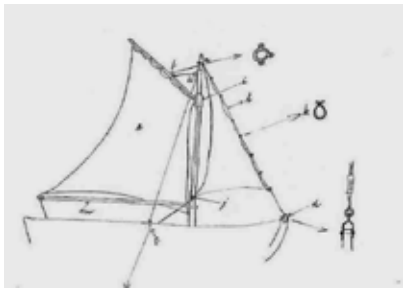
1938. aastal hakkas Arvo End katsetama Osmussaarel tursa kuivatamist ja tursamaksaõli valmistamist meetodil, mille oli omandanud Norras Lofootidel. Eksperiment oli edukas ja järgmisel aastal ostis vastasutatud kalafirma „Kalandus” kohapealt 180 000 kilo turska. Johannes Erkase (s. 1882) sõnul andis see Osmussaarele eestlaste seas Tursasaare nime.

Ernst Brusi (s. 1921) jutustusest Osmussaarele naasmise kohta 1942: „Siis tuli siia kalaühisus ja kalapüük läks kiiresti käima. Raha oli, kohe palju. ....kuid selle eest ei saanud ju midagi, hea et niigi oli. Kuid tõus oli kiire, kalapüük käis täistuuridel, püüdsime enamasti turska. See ühisus, Kalandus võttis ju kõik, nad kuivsoolasiid suurtes aitades ja pakkisid siis suurtesse kastidesse. Ühisusel oli paat, suur paat, mis viis, käis aeg-ajalt ja viis ära, kui neid sai liiga palju ja polnud enam ruumi. Suvel tegid nad koguni vinnutatud turska, säherdust *klippfisk'i*, lõikasid jämeda seljaluu välja ja kala lahti ja panid päikese kätte kuivama. Tursapead võeti maha, lapsed ajasid need nõõri otsa ja riputasid kuivama, see läks kalajahuks.”

Arvo End

End Albert Arvo (sünd. 1914 – surn. 1993 Stockholm) oli Eesti kalandustegelane. Pärit randlase perekonnast. Töötas pärast Pärnu kalanduskooli lõpetamist (1933) Eesti heeringapüügilaeval Põhja-Atlandil. Seejärel siirdus Norrasse ja lõpetas 1936 Aukra kalanduskooli. Pärast Eestisse naasmist lõpetas 1938 Tartu ülikoolis kõrgemad kalanduskursused ja sai kalanduskonsulendiks. Tegeles peamiselt tursa töötlemise mooduste tutvustamisega, rajas Osmussaarel selleks katsebaasi; avaldas artikleid ajakirjas „Eesti Kalandus“. Osales 1940 Kalurite Ühingute Keskühingu „Kalakeskus“ asutamises ja oli selle kalatöötlemisosakonna

*Segelsystem för enmastad Kilo-båt från Odensholm.
Teckning: Nordiska Muséet
E.U.40023 Hagar, H. Båtar*

*Ühemastilise Osmussaare kilupaadi purjesüsteem
Joonistus: Nordiska Muséet
E.U.40023 Hagar, H. Båtar*

juhataja. Siirdus 1944 Rootsi, kus asutas firma „Fiskprodukter“ (1947) ning hakkas valmistama vürtsikilu („Tallinna kilude“ retsepti järgi). Tutvustas rootslastele ka hapukurki ja -kapsast. Oli Rootsis Eesti kalanduse ajaloo uurimiseks ja jäädvustamiseks loodud Eesti Kalurite Koondise asutajaid (1980) ning 2-köitelise koguteose „Eesti kalanduse minevikust“ toimetajaid ja autoreid.

*Vid evakueringen 1940. Vid fiskecenter Kalakeskus, tor-kade torskhuviden är förpackade i lådor.
Foto: Eesti Rahva Muuseum Fk 907:217*

Allikad:

Rannarootsi muuseum, Haapsalu, Tahvel 4. Põld ja meri (Göran Hoppe ja Jorma Friberg).

Aman, V.: En bok om Estlands svenskar 4. Stockholm 1992.

Osmussaare kogukond: Marianne Brusi salvestised/intervjuud Ernst Brusiga elust Osmussaarel. Salvestatud 1981. aastal Singö saarel, kirja pannud Saga Adolffson.

Peil T.: Settlement history and cultural landscapes on Osmussaar. Stockholms Universitet and Estonia Maritima 4:5–38.

Internet, artikkel Arvo Endist: <https://www.kalapeedia.ee/6015.html>

Evakueerimine 1940. „Kalakeskuse“ juures, kuivatatud tursapead on pakitud kastidesse.

Foto: Eesti Rahva Muuseum Fk 907:217

*Torskfiskebåtar vid Askom 1937
Foto: Eesti Filmiarhiiv, EFA.0-130638*

*Tursapaadid Askomil 1937
Foto: Eesti Filmiarhiiv, EFA.0-130638*

Den fria femdagarsrepubliken

Lennart Ekman

Anno 1944 är för oss med baltisk härstamning ett speciellt år. Därför markerar vi under 2024 på olika sätt i våra hembygdsföreningar och i andra sammanhang, 80-årsminnet av de förödande händelser som år 1944 ägde rum i de tre baltiska staterna med skoningslösa och utdragna strider mellan Sovjetunionen och Nazityskland, strider i vilka även många tvångsmobiliserade balter tvingades att delta. För Estlands del fanns dessutom självständiga estniska förband understödda av motståndsgupper, vilka mot alla odds kämpade för att återupprätta Estland till den självständiga och oberoende republik som landet hade varit mellan 1918 och 1940.

Parallellt med krigshändelserna pågick civilbefolkningens kamp för överlevnad i detta kaos. Inte minst erinrar vi oss många människors, ofta våra egna släktingars, desperata ansträngningar att efter årtal av ockupation, rättslöshet och våld till sist försöka undkomma kriget och terrorn genom flykt. Tiotusentals balter lyckades också att, ofta under livsfara och stora ansträngningar, ta sig till Sverige och

andra länder. Men alltför många som försökte fick dock till sist ge upp sina flyktt försök för att i stället tvingas bli kvar i en tillvaro under sovjetisk ockupation med allt vad detta innebar.

Diktaturer tar över demokratiska stater

Den exekutiva makten under 1940-talets första år utövades givetvis av de två ockuperande nationerna Sovjetunionen och Tyskland. Befolkningarna i de tre baltiska länderna hade bara att underkasta sig. Ockupanternas maktmedel var betydande och repressionsverktygen skrämmande för den som inte efterkom utfärdade direktiv eller ansågs misshaglig av andra skäl. Efter den första drakoniska sovjetiska ockupationen under 1940–1941, som för Estlands vidkommande ledde till en befolkningsförlust på ca 60 000 personer med bl. a. deportation i boskapsvagnar till Sibirien av drygt 10 000 medborgare, kom den efterföljande tyska ockupationen av många balter att uppfattas som

något mildare, dock inte av de av tyskarna speciellt förföljda folkgrupperna såsom judar och romer.

I Estland tillsatte Sovjetunionen i juni 1940 en kommunistisk lydregering under Johannes Vares. Den tidigare regeringen i det fria Estland med premiärministern Jüri Uluots (se figur 1) i spetsen gick då under jorden. Strax därefter, i juli 1940, tillfångatogs Estlands president Konstantin Päts (figur 1). Han fördes till Sovjetunionen och fängslades. För att gå händelserna lite i förväg kan här parentetiskt nämnas att Päts under den andra sovjetiska ockupationen av Estland, efter 14 år i fångenskap, dvs. år 1954, tilläts återvända till sitt hemland där han placerades på ett mentalsjukhus i samhället Jämejala i Viljandi. Dit kom genast många besökare för att hedra Päts genom att ta med mat och andra gåvor. Myndigheterna kunde inte tolerera att den gamle presidenten visades denna uppskattning från allmänhetens sida utan avbröt hans Estlandsvistelse efter endast elva dagar. Päts fördes trots hög ålder tillbaka till Sovjetunionen och

Figur 1. Till vänster: Jüri Uluots, född 13 januari 1890 i Kirbla, död 9 januari 1945 i Stockholm. Näst längst till vänster: Konstantin Päts, född 23 februari 1874 i Tahkuranna, död 18 januari 1956 i Burasjevo i Kalinin (numera Tver) oblast. Päts blev 1938 det första estniska statsöverhuvudet med titeln president, en post han sedan hade fram till Sovjetunionens ockupation 1940. Näst längst till höger: Otto Tief, född 14 augusti 1889 i Uusküla, död 5 mars 1976 i Ahja. Längst till höger: August Rei, född 22 mars 1886 i Pilistvere, död 29 mars 1963 i Stockholm. Samtliga foton från Wikipedia.

placerades på ett mentalsjukhus i Kalinin (numera Tver) oblast där han avled 1956.

Om vi återgår till krigsåren kan vi konstatera att esterna under pågående ockupation oförtrutet strävade efter att i det fördolda bibehålla en egen estnisk statsledning under Uluots ledning. När vapenbrödrskapet mellan Sovjetunionen och Nazityskland upphörde, och dessa nationer i juni 1941 hamnade i krig med varandra, ersattes den sovjetiska ockupationen av Estland med tysk sådan. När sedan östfronten efter ca tre år, dvs. i början av 1944, hade pressats västerut fram till Estlands östra gräns, och Narva evakuerats, höll Uluots ett tal i radio till Estlands befolkning med ett upprop till allmän värnplikt i syfte att förhindra en sovjetisk återockupation av landet. Estniska frivilliga som stridit i Finland, tillsammans med nya värnpliktiga, bildade då en nationell försvarsstyrka.

Motståndet tar form trots ett hopplöst läge

Senare, på förhösten under detta dramatiska år, inträffade ett intermezzo i Estland som i förstone kan tyckas som mycket besynnerligt. För många har nog minnet av denna händelse bleknat, om man ens någonsin hört talas om den. Episoden har dock en förhistoria som man bör känna till för att fullt ut förstå händelsekedjan.

Som kortfattat beskrivs i Wikipedia och mer utförligt i flera andra källor sammankallades den 20 april 1944, dvs. fortfarande under den tyska ockupationen, i hemlighet en nationalkommitté bestående av representanter för (den fria) republiken Estlands politiska organ. Kommittén underkände Johan-

nes Vares och kommunistpartiets maktövertagande som varande olagligt. I stället förklarades Jüri Uluots, så att säga retroaktivt, som den ende laglige premiärministern med presidents uppgifter alltsedan 1940 enligt den succession för statschefsämbetet som fastställts i 1938 års estniska konstitution.

Motivet var att presidenten, Konstantin Päts, i praktiken hade avsatts 1940 och därefter befann sig i sovjetisk fångenskap. Således behövdes en efterträdare. Jüri Uluots kom efter denna förklaring att av de självständighetsivrande esterna betraktas som Estlands statsöverhuvud. Detta utgör bakgrunden till följande händelseförlopp.

Märklig händelse i krigets slutskede

I september 1944 hade de tyska trupperna pressats tillbaka så långt att Estland alltmer började glida i händerna på sovjetmakten. Trots det komplicerade läget gjorde den nationella estniska ledningen, som det kan tyckas mot allt förnuft, ett sista försök att återupprätta landets oberoende, varvid nationalkommittén insisterade på att en estnisk regering skulle tillsättas. Därefter skulle omvärlden informeras om att denna hade tillträtt, och därmed existensen av en legitim självständig estnisk republik bekräftas.

Den 18 september 1944 utsåg därför Jüri Uluots en regering under Otto Tief (figur 1) som premiärminister. Ytterligare elva ministrar utnämndes, av vilka en dock aldrig tillträdde. Regeringen sammanträdde första gången den 19 september i Eesti Maapanks lokaler vid Sakalagatan i Tallinn. Otto Tief läste upp deklARATIONEN i enlighet med vilken nationalkommittén upplöstes och den nya regeringen bildades. DeklARATIONEN offentliggjordes därefter i den statliga

publikationen ”Riigi Teataja” (Statens budbärare) tillsammans med en lista över regeringsmedlemmarna. Trots pågående strider mellan estniska och tyska soldater i Tallinn med omnejd kunde den blå-svart-vita fanan hissas i toppen på tornet Pikk Hermann, vilket av tyskarna betraktades som myteri.

Men de sovjetiska stridskrafterna fortsatte att trycka på österifrån mot Tallinn, och regeringen blev därför tvungen att hastigt fly västerut. Efter ett kort uppehåll i Riisipere fortsatte man till byn Põgari vid landets västkust, ca 20 km söder om Hapsal. En flyktbåt hade redan beställts. Även i Estlands västra delar pågick nu hårda strider, där estniska förband utövade motstånd mot de retirerande tyska trupperna, vilket på så vis underlättade för tusentals flyktingar som tagit sig till västkusten att hitta ett sätt att ta sig från Estland.

Under den korta tid som Estlands regering stannade i Põgari höll man till i baptistförsamlingens bönehus, se figur sid 36. Det sista regeringssammanträdet hölls där den 22 september 1944. Därefter följde det bittra slutet. Estlands bara fem dagar gamla regering störtades. Den beställda flyktbåten var försenad, och premiärminister Tief arresterades av NKVD redan den 10 oktober och dömdes till 10 års fångenskap i ett Gulagläger i Sibirien. Därefter var han förbjuden att återvända till Estland, och mellan 1954 och 1956 var han bosatt i Kazakstan. På grund av svår hjärtsjukdom tilläts han emellertid att flytta tillbaka till hemlandet år 1956. Flera andra av regeringsmedlemmarna fick liknande domar. Jordbruksministern Kaarel Liidak däremot lyckades gömma sig på en släktings bondgård, där han emellertid snart insjuknade och avled redan i januari 1945. Fyra av

de övriga ministrarna lyckades fly till Sverige, däribland utrikesministern August Rei (figur 1), som senare kom att leda den estniska exilregeringen i Stockholm.

Hur hade man tänkt, och hur vågade man?

Varken den tillförordnade presidenten Jüri Uluots, premiärministern Otto Tief eller någon annan av regeringsmedlemmarna kunde rimligen ha trott att detta försök till självständighetsförklaring skulle lyckas. Varför gav man sig då in på detta vågspel som ju innebar att man kunde råka mycket illa ut om allt misslyckades, vilket var så gott som hundra procentigt säkert att det skulle göra? Man kan undra över detta, men det finns faktiskt en förklaring.

I sovjetledningens framställning av krigshändelserna i Baltikum hävdades att Sovjetunionen ”befriade” Estland och övriga Baltikum från tyskarnas ockupation. I militär mening stämde visserligen detta, men denna ”befrielse” utfördes inte i syfte att återupprätta de tre självständiga baltiska re-

publikerna som existerat under mellankrigstiden. Avsikten var i stället att den sovjetiska imperia-liststaten själv skulle återockupera dessa länder. Genom att utropa Estlands självständighet kunde emellertid Tiefs regering visa för omvärlden att det ingalunda var fråga om någon ”befrielse” utan i stället om ännu en ockupation av den fria och självständiga nationen Estland. De handlingar som Tief-regeringen utförde hade därför en mycket stor symbolisk och även juridisk betydelse, i det att de tydliggjorde republiken Estlands lagliga kontinuitet. Detta måste ses som en synnerligen modig och betydelsefull gärning utförd av en grupp i högsta grad ansvarstagande och hedervärda estniska medborgare. Otto Tief och Jüri Uluots har därför i dag med rätta i många esters ögon hjältestatus. I februari 2007 beslutade Estlands parlament att hedra minnet av Tiefs regering genom att förklara 22 september som ”Motståndsdagen”.

Den som vill fördjupa sig mer i de ovan beskrivna händelserna kan alltid googla. Internet har en del intressant material om detta, även

om det skulle kunna förbättras och utökas. Det finns dock flera andra källor att tillgå. En som kan rekommenderas är ”Estland under andra världskriget” av Mart Laar, utgiven på såväl estniska som svenska av förlaget Grenader i Tallinn, en kortfattad men ändå faktpäckad historiebok om detta tidsskede. Mart Laar, som är fackhistoriker till utbildningen, var Estlands premiärminister under perioderna 1992–1994 och 1999–2002. Under hans regeringstid sattes en minnestavla över Tiefs femdagarsregering upp på bönehusets vägg i Pögari, se nedan. Tavlan avtäcktes och invigdes av Laar vid en efterföljande ceremoni.

Många av oss estlandssvenskar besöker ju Estland årligen, och åtskilliga har i dag sommarstugor i bygden mer eller mindre nära Hapsal. För den som inte varit i Pögari ett par mil söder om staden kanske byn kan vara ett lämpligt utflyktsmål vid tillfälle. Att se en minnestavla på ett gammalt bönehus kanske i och för sig inte låter alltför spännande, men om historiens vingslag får susa kanske ändå att tavlan och bönehuset, tillsammans med vår fantasi, kan göra ett sådant besök minnesvärt.

Baptisternas bönehus i Pögari med minnestavlan på väggen. Båda fotografierna från Wikipedia.

Mart Laar, född 22 april 1960 i Viljandi, Estlands premiärminister 1992–1994 och 1999–2002.

Viis päeva vaba riiki

Lennart Ekman

Anno 1944 on meile, balti päritolu inimestele eriline. Seetõttu tähistame 2024. aastal oma kodukandide ühingutes ja mujal 80 aasta möödumist saatuslikest sündmustest, mis leidsid aset 1944. aasta halastamatutes ja pikaleveninud võitlustes Nõukogude Liidu ja Natsi-Saksamaa vahel, kuhu kisti paljud sunnmobiliseeritud baltlased. Eestis eksisteerisid ka vastupanuliikumise toetusel tegutsevad iseseisvad üksused, kes võitlesid kõige kiuste sõjaeelse Eesti vabariigi iseseisvuse ja sõltumatuse taastamise eest.

Sõjasündmustega paralleelselt toimus selles kaoses ka tsiviilelanike võitlus ellujäämise nimel. Ühtlasi meenutame paljude inimeste, sageli meie endi sugulaste meeletike jõupingutusi pärast aastaid kestnud okupatsiooni, seadusetust ja vägivalda lõpuks sõja ja terrori eest pääsemiseks. Kümnetel tuhandetel baltlastel õnnestus – tihutilugu oma elu ohtu seades ja suurte pingutustega – pääseda Rootsi ja teistesse riikidesse. Väga paljudel tuli aga põgenemiskatsetest loobuda ja elada edasi Nõukogude okupatsiooni tingimustes.

Diktatuuride pealetung

1940. aastate esimestel aastatel oli võim mõistagi okupeerivate riikide – Nõukogude Liidu ja Saksamaa käes. Balti riikide elanikel jäi vaid kuuletuda. Kes korraldusi ei täitnud või keda peeti muudel põhjustel ebasoovitavaks, said tunda märkimisväärset jõudu ja repressioonivahendeid. Pärast esimest dragoonilist nõukogude okupatsiooni 1940–1941, mis tä-

hendas Eesti jaoks umbes 60 000 inimese kaotust, sealhulgas enam kui 10 000 kodaniku küüditamist loomavagunites Siberisse, pidasid paljud baltlased (kuid mitte sakslaste poolt eriti tagakiusatud etnilised rühmad nagu juudid ja mustlased) järgnevat Saksa okupatsiooni mõnevõrra leebemaks.

1940. aasta juunis seati Eestis ametisse Johannes Varese juhitud kommunistlik nukuvalitsus. Endine valitsus eesotsas peaminister Jüri Uluotsaga läks põranda alla. Vahetult pärast seda, 1940. aasta juulis, arreteeriti president Konstantin Päts. Ta viidi Nõukogude Liitu ja vangistati. Sündmustest veidi ette rutates võib vahemärkuseks mainida, et teise Nõukogude okupatsiooni ajal, pärast 14 vangistuses veedetud aastat lubati Päts 1954. aastal kodumaale tagasi ja ta paigutati Jämejala vaimuhaiglasse. Pätsi juurde saabus kohe palju austajaid, kes tõid talle toiduaineid ja muid kingitusi. Vana presidendi avalik austamine oli võimudele pinnuks silmas ja juba 11 päeva hiljem tema Eestis viibimine lõpetati. Vaatamata kõrgele vanusele viidi Päts tagasi Nõukogude Liitu ja paigutati ühte Kalinini (praeguse Tveri) oblasti vaimuhaiglasse, kus ta 1956. aastal suri.

Tulles tagasi sõja-aastate juurde, võime nentida, et eestlased püüdsid jätkuva okupatsiooni tingimustes väsimatult säilitada oma Eesti riigi juhtkonda Uluotsa juhtimisel. Kui relvavendlus Nõukogude Liidu ja Natsi-Saksamaa vahel lõppes ja need riigid 1941. aasta juunis omavahel sõtta sattusid, asendus Nõukogude okupatsioon

Saksa okupatsiooniga. Kolm aasta hiljem, s. t. 1944. aasta alguses, kui idarinne lääne poole, Eesti idapiirile suruti ja Narva evakueeriti, pidas Uluots raadiokõne Eesti rahvale, milles kutsus üles toetama üldmobilisatsiooni, et takistada Eesti taasokupeerimist. Soomes sõdinud Eesti vabatahtlikud koos uute mobiliseeritavatega löid Eesti väeosasid.

Vastupanu lootusetus olukorras

Hiljem, selle dramaatilise aasta varasügisel toimus Eestis *intermezzo*, mida võib esmapilgul pidada väga kummaliseks. Paljude jaoks on mälestus sellest sündmusest tõenäoliselt tuhmunud (kui nad sellest üldse kuulnud on). Sündmuste täielikuks mõistmiseks, tuleb siiski teada selle episoodi eellugu.

Nagu Vikipeedias lühidalt ja mitmes teises allikas põhjalikumalt kirjeldatakse, toimus 20. aprillil 1944, s. t. endiselt Saksa okupatsiooni ajal Eesti Vabariigi poliitiliste organite esindajatest koosneva Rahvuskomitee salajane koosolek. Komitee tunnistas Johannes Varese ja kommunistliku partei võimuharamise ebaseaduslikuks. Selle asemel kuulutati Jüri Uluots 1938. aasta põhiseaduses sätestatud riigipea ametijärgluse alusel niiõelda tagantjärele ainsaks seaduslikuks peaministriks presidendi ülesannetes alates 1940. aastast.

Asja põhjendati sellega, et president Konstantin Päts oli 1940. aastal võimult kõrvaldatud ja seejärel Nõukogude Liidus vangis-

tuses. Niisiis oli tarvis järeltulijat. Pärast seda deklaratsiooni käsitasid iseseisvusmeelsed eestlased Jüri Uluotsa Eesti riigipeana. See pani aluse järgnevatele sündmustele.

Tähelepanuväärne sündmus sõja lõppfaasis

1944. aasta septembriks olid Saksa väed nii kaugele tagasi surutud, et Eesti hakkas üha enam Nõukogude võimu kätte libisema. Keerulisest olukorrast hoolimata tegi Eesti rahvuslik juhtkond, pealtnäha mõistusevastaselt, viimase katse taastada Eesti riiklik iseseisvus. Rahvuskomitee nõudis Eesti valitsuse moodustamist. Seejärel tuli valitsuse ametisse astumisest teavitada välismaailma ja kinnitada seeläbi legitiimse iseseisva Eesti Vabariigi olemasolu.

Seetõttu nimetas Jüri Uluots 18. septembril 1944 ametisse peaminister Otto Tiefi valitsuse. Nimetati veel 11 ministrit, kellest üks ametisse astuda ei jõudnudki. Valitsuse esimene istung toimus 19. septembril Tallinnas Sakala tänaval asuva Eesti Maapanga hoones. Otto Tief luges ette deklaratsiooni, mille kohaselt saadeti Rahvuskomitee laiali ja loodi uus valitsus. Seejärel avaldati deklaratsioon koos valitsuse liikmete nimekirjaga „Riigi Teatajas”. Hoolimata jätkuvatest kokkupõrgetest Eesti ja Saksa üksuste vahel heisati Pika Hermannitorni sinimustvalge lipp, mida sakslased käsitasid mässuna.

Kuid Nõukogude relvajõudude pealetung idast jätkus, mistõttu valitsus oli sunnitud põgenema kiiresti lääne poole. Pärast lühikest vahepeatust Riisiperes liiguti edasi läänerrannikul, Haapsalust umbes 20 kilomeetrit lõuna pool asuvasse Põgari külla. Põgenemispaat oli juba tellitud. Nüüd toimusid äge-

dad kokkupõrked Eesti üksuste ja taganevate Saksa vägede vahel ka Eesti lääneosas, mis mõneti kergendas tuhandete läänerrannikule jõudnud põgenike olukorda. Lühikesel ajavahemikul, mil Eesti valitsus Põgaris peatus, tegutseti baptistide koguduse palvemajas. Seal toimus 22. septembril 1944 viimane valitsuse istung. Järgnes kibe lõpp. Eesti vaid viiepäevane valitsus kukutati. Tellitud põgenemispaat jäi hiljaks, ja peaminister Tief langes juba 10. oktoobril NKVD kätte ja mõisteti 10 aastaks Gulagi. Seejärel keelati tal Eestisse naasta, ning 1954.–1956. aastal elas ta Kasahstanis. Südamehaiguse tõttu lubati tal 1956. aastal siiski kodumaale tagasi pöörduda. Mitmeid teisi valitsuse liikmeid ootas sarnane kohtuotsus. Põllutööminister Kaarel Liidakul õnnestus aga ennast varjata ühe sugulase talus, kus ta peagi haigestus ja suri juba 1945. aasta jaanuaris. Neljal ministril õnnestus põgeneda Rootsi, nende hulgas oli ka välisminister August Rei, kes juhtis hiljem Eesti eksiilvalitsust Stockholmis.

Millised olid plaanid ja kuidas julgeti?

Võimalik, et iseseisvuse väljakuulutamise õnnestumisse ei uskunud ei presidendi kohusetäitja Jüri Uluots, peaminister Otto Tief ega ükski teine valitsuse liige. Miks siis sellisesse riskantsesse mängu laskuti – mis tähendas, et ebaõnnestumise korral, mis oli peaaegu sajaprotsendiliselt kindel, võidi sattuda tõsisesse raskustesse? Selle üle võib mõtiskleda, kuid üks selgitus on siiski olemas.

Nõukogude juhtkonna käsitusel Baltikumi sõjasündmuste kohta väideti, et Nõukogude Liit „vabastas“ Eesti ja muu Baltikumi Saksa okupatsioonist. Sõjalises

mõttes oli see muidugi õige, kuid „vabastamise“ eesmärk ei olnud kolme sõdadevahelisel perioodil eksisteerinud iseseisva Balti riigi taastamine. Nõukogude impeerium pidi need maad hoopis ise taasokupeerima. Eesti iseseisvuse väljakuulutamisega näitas Tiefi valitsus maailmale, et tegemist ei ole mitte „vabastamise“, vaid vaba ja iseseisva Eesti järjekordse okupeerimisega. Seetõttu oli Tiefi valitsuse sammudel suur sümboolne ja ka juriidiline tähendus – need näitasid Eesti Vabariigi õiguslikku järjepidevust. Seda tuleb pidada eriti julgeks ja oluliseks teoks, mille taga asus grupp ülimalt vastutustundlikke ja auväärseid Eesti kodanikke. Seetõttu on Otto Tief ja Jüri Uluots tänapäeval paljude eestlaste silmis õigustatult kangela- sed. 2007. aasta veebruaris otsustas Riigikogu kuulutada Tiefi valitsuse mälestuseks 22. september Vastupanuvõitluse päevaks.

Kes soovib ülalkirjeldatud sündmusesse süveneda, võib alati edasi guugeldada. Internetis leidub selle kohta üksjagu huvitavat materjali, ehkki seda võiks parandada ja laiendada. Ent on ka teisi allikaid. Muuhulgas võiks soovitada Mart Laari raamatut „Eesti Teises maailmasõjas”, mille on nii eesti kui rootsi keeles välja andnud kirjastus Grenader – lühike, kuid siiski faktitihe ajalooramat antud ajastust. Mart Laar, kes on hariduselt ajaloolane, oli 1992–1994 ja 1999–2002 Eesti peaminister. Tema valitsuse ajal paigutati Põgari palvemaja seinale Tiefi viiepäevase valitsuse mälestustahvel.

Paljud eestirootslased käivad Eestis igal aastal, ja paljudel on Haapsalu ümbruses suvemajad. Kes pole linnast paarkümmend kilomeetrit lõunas Põgaris käinud, võiks seda teha. Vanal palvemajal asuva mälestustahvli vaatamine ei

pruugi iseenesest küll põnev olla, kuid ajaloo tiivalööke kuulates võivad tahvel, palvemaja ja meie kujutlusvõime selle külastuse meelde jäävaks muuta.

Vasakul: Jüri Uluots, sündinud 13. jaanuaril 1890 Kirblas, surnud 9. jaanuaril 1945 Stockholmis. Vasakult teine: Konstantin Päts, sündinud 23. veebruaril 1874 Tahkurannas, surnud 18. jaanuaril 1956 Kalinini (praeguses Tveri) oblastis Buraševos. Pätsist sai 1938. aastal esimene presidendi tiitliga riigipea, kes jäi sellele ametikohale kuni Eesti okupeerimiseni 1940. aastal. Vasakult kolmas: Otto Tief, sündinud 14. augustil 1889 Uuskülas, surnud 5. märtsil 1976 Ahjal. Paremal: August Rei, sündinud 22. märtsil 1886 Pelistveres, surnud 29. märtsil 1963 Stockholmis. Kõik fotod: Vikipeedia.

S:t Mikaelsskyrkan
Rüütli 9
10130 Tallinn

Gudstjänst varje söndag kl 12 i S:t Mikael utom då det är gudstjänst på Nargö Kansliet och kyrkan är öppna måndag till fredag 10-14
Jumalateenistus igal pühapäeval kl 12, v.a. siis, kui teenistus toimub Naissaarel. Kantselei ja kirik on avatud E-R 10-14.

09.06 kl 12 Mässa på Nargö i S:ta Maria kapell/Jumalateenistus Naissaare Püha Maarja kabelis

07.07 kl 12 Mässa på Lilla Rågö med kyrkogårdsgudstjänst/Jumalateenistus Väike-Pakril koos surnuaiapäevaga

10.07 kl 18.30 Konsert i S:ta Maria kapell på Nargö/Kontsert Naissaare Püha Maarja kabelis

12.07 kl 18.30 Konsert i S:ta Maria kapell på Nargö/Kontsert Naissaare Püha Maarja kabelis

21.07 kl 12 Mässa på Nargö med kyrkogårdsgudstjänst/Jumalateenistus Naissaarel koos surnuaiapäevaga

21.07 kl 14 Konsert i S:ta Maria kapell på Nargö/Kontsert Naissaare Püha Maarja kabelis

28.07 kl 18.30 Konsert i S:ta Maria kapell på Nargö/Kontsert Naissaare Püha Maarja kabelis

28-29.07 S:t Olofsfirande på Ormsö/Olavipäevad Vormsil

11.08 kl 16 Kyrkogårdsgudstjänst i Vilivalla/Surnuaiapäeva Vilivalla kalmistul

V ä l k o m n a !

T e r e t u l e m a s t !

Returadress i Sverige:
Svenska Odlingens Vänner, SOV
Wallingatan 32-34 2tr
111 24 Stockholm

Tagastusaadress Eestis:
Eestirootslaste Kultuuriomavalitsus
Rannarootsi muuseum, Sadama 31/32
90502 Haapsalu

Aibolands museum Rannarootsi muuseum

Märts – juuli. Rannarootslaste käsitöönäitus „Käsitöögeenid“. / Estlandssvensk hantverksutställning ”Hantverksgener”.

06.07 Eestirootslaste V Laulu- ja tantsupidu „Lähemalt ja kaugemalt“. / Estlandssvenskarnas V sång- och dansfest ”Från när och fjärran“.

12.07 kl 11 Seminar põgenemise aastapäeva raames. Kl 13 pärimusmuusika kohvik, esinevad muusikud Ahvenamaalt, ansambel „Tidens Brus“. / Kl 11 seminariet över den stora flykten. Kl 13 folkmusikkafé med Ålands musikgrupp Tidens Brus som spelar sjömansvisor.

03.08 kl 12–15 Suitsukala turg ja Vanasadama turg. Samal ajal toimuvad ka Haapsalu-Noarootsi Merepäevad ja avaveeujumine. / Gamla hamnens marknad, temadag rökt fisk och Hapsal-Nuckö sjödagar.

10.08 kl 12–16 Rannarootsi muuseumi aias muuseumikohvik, Suure Haapsalu kodukohvikute päeva raames. / Museikaffé i museigården inom ramar kafeteriornas dag i Hapsal.

21.09 kl 12 Suurpõgenemise mälestusüritus. Musitseerib ansambel „Ruhnu saare lood ja laulud“. / Minnesdagen över den stora flykten. Violinmusik från Runö.

05.10 kl 12–15 Vanasadama turg ja pärimusmuusika kontsert. Esineb soomerootslaste rahvamuusikaansambel „Stensöta” (Amanda Harald & Jacob Sundström). / Gamla hamnens marknad med folkmusikgruppen Stensöta från Finland.

Aibolands museums öppettider:

02.05–31.08: Ti–Lö kl 10–18.

Må och Sö kl 10–16.

01.09–30.04: Ti–Lö kl 10–16.

Rannarootsi Muuseumi lahtiolekuajad:

02.05–31.08: T–L kell 10–18.

E ja P kell 10–16.

01.09–30.04: T–L kell 10–16.